

Раде Ристановић

**ЛОГОР НА САЈМИШТУ
СВЕДОЧЕЊА ДВОЈИЦЕ ЗАТОЧЕНИКА**

Издавач

Музеј жртава геноцида, Београд
Београд, Трг Николе Пашића 11/III
телефон : +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Библиотека

Сведочанства
Књига 4

За издавача

др Вељко Ђурић Мишина

Рецензенти

Ненад Антонијевић
др Милутин Живковић
др Немања Девић

Редактура

Петар Б. Поповић

Лектура и коректура

Драгана Јовановић

Графичка обрада и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

150

ISBN 978-86-86831-78-1

Copyright © by Музеј жртава геноцида

Раде Ристановић

**ЛОГОР НА САЈМИШТУ
СВЕДОЧЕЊА ДВОЈИЦЕ
ЗАТОЧЕНИКА**

Београд, 2021.

Реч уредника

Када се каже Старо сајмиште обично се помисли на логор који је на том простору оформљен децембра 1941. а затворен септембра 1944. године. Зна се да се тај логор налазио на територији Независне Државе Хрватске, али је био у надлежности немачке војноуправне команде у Србији.

Кад је реч о концентрационом логору Земун треба разликовати два периода. У прво време звао се Јеврејски логор Земун (Judenlager Semlin) и био је место страдања припадника јеврејске заједнице, у другом првенствено стратиште српског народа како из Србије тако и са територије Независне Државе Хрватске и носио је име Прихватни логор Земун (Anhaltelager Semlin).

Литература о логору на Сајмишту је оскудна. Најпре је 1947. године Покрајинска комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача образовала, осим осталог, Анкетну комисију за Срем која је ускоро сачинила елаборат под насловом *Logori Sajmište, Kustodija, Jasenovac* у коме је страдање на Сајмишту било посебно обрађено.

Значајно место у литератури о том логору припада раду Милана Кољанина *Nemački logor na beogradskom Sajmištu*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992. И Валтер Маношек је оставио вредно дело под насловом *Holokaust u Srbiji – Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Službeni list SRJ, Beograd 2007.

Познато је да основу научноистраживачког пројекта представља библиографија радова. Свестан тога, Музеј жртава геноцида је израду библиографије о ло-

гору на Сајмишту поверио историчару Душану Нико-дијевићу, раднику Народне библиотеке Србије – *Библиографија радова о концентрационом логору Земун (1941–1944)*, Београд 2020.

Историјски архив Београда објавио је публикацију под насловом *Логор Сајмиште Жртве Јеврејског логора Земун* (Београд 2018). Надамо се да ће у догледно време бити припремљена и објављена база података жртава Прихватног логора Земун!

У Историјском архиву Београда у неколико фондова се чува грађа релевантна за истраживање о том логору. Нажалост, знатан део те грађе није у довољној мери искоришћен. Та чињеница нагнала нас је да сачинимо мали пројекат објављивања сведочења некадашњих заточеника. Нисмо били у дилеми кад је реч о броју сведочења, већи проблем је представљао избор доступне и сачуване грађе настале међу припадницима стране која је поражена у (српском) грађанском рату. Наиме, познато је да је да су у другом периоду постојања логора на Сајмишту били заточени присталице и припадници Народноослободилачког и Равногорског покрета, као и јединица Милана Недића. Није познато, додуше, чијих је присталица било више, мада се може претпоставити да су бројнију популацију заточеника чинили припадници комунистичко-партизанског покрета. До најтачније тврдње, међутим, могло би се доћи кроз детаљну анализу сведочанстава, али то би била тема сасвим другог пројекта.

Музеј жртава геноцида је поменути пројекат говорио са историчарем др Радом Ристановићем, па ова публикација представља резултат сарадње од обостране, као и опште користи. После његове уводне студије публикујемо два сведочења: једно је сведочење кому-

нисте, то јест партизана (Михаило Берберијан) а друго четника (чије име и презиме и поред свих настојања нисмо успели да утврдимо). Није на нама да оцењујемо вредност садржаја, већ то препуштамо читаоцима.

Требало би знатно више простора него што нуди овај уводни текст да наведемо најважније разлоге зашто смо се одлучили за сведочанства двојице заточених заговорника не само супротстављених идеолошких позиција већ и припадника међусобно закрвљених покрета. Најкраће речено, желели смо да укажемо да се идеолошка борба међу Србима поставила као примарна, иако су обе стране имале истог непријатеља – Немце као окупаторе, у конкретном случају господаре њиховог живота и смрти у ограђеном логорском простору.

(У том контексту морамо да подсетимо на судбину српског народа у Западној Босни тј. око планине Козаре, чија је трагедија знатно увећана и због сукоба око схватања даљих активности устаничког покрета у односу према усташкој страховлади у Независној Држави Хрватској – Борис Радаковић, *Усташка упоришта под Козаром*, Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Републике Српске, Јавна установа Национални парт „Козара“ и Музеј жртава геноцида, Бањалука–Приједор–Београд 2021)

Два сведочења говоре више о међусобном односу заточеника него о господарима логора. И ту је узрок наше српске трагедије чије су последице свакако још теже јер су комунистима често већи непријатељи били националисти од окупатора. Ту мржњу присутну у оба сведочења, свака страна на свој начин то исказује. Даља расправа о српско-српским односима одвела би нас у правцу који превазилази ову реч уредника. Убеђени да је та тема одвећ значајна у разјашњењу великих траге-

дија и страдања српског народа, постављамо мали камен за темеље неког будућег дугорочног научноистраживачког пројекта.

Захваљујемо колегама из Историјског архива Београда и Војног архива који су нам дали сагласност за објављивање грађе која се чува у њиховим фондовима.

ПС: Уредник досадашњих публикација објављеним под знаком Музеја жртава геноцида мора да истакне једну ману овог издања. Наиме, југословенска историографија, у којој су своје место заузимали и Срби, није разрешила бројне недоумице кад је реч о великим темама као што је, примера ради, немачки Концентрациони логор Земун. Велика замерка у овом случају односи се на недостатак персоналних података, на пример, припадника логорске управе, било да је реч о Немцима или Србима заточеницима. Ни ми – аутор уводне студије и уредник издања – нисмо, и поред уложеног труда одмакли даље од досадашњих сазнања.

**ПРИХВАТНИ ЛОГОР ЗЕМУН
(ANHALTELAGER SEMLIN)**

1.1. Изградња и функција Београдско сајмишта у међуратном периоду

Шестог јуна 1937. на левој обали Саве „између два челична моста који спајају западну Европу са Балканом и Истоком“ ударен је темељ за изградњу комплекса који је требало да окупи привреднике „не само из Београда и других градова Југославије, већ и представнике многих држава Европе и Балкана“.¹ Општина града Београда (ОГБ) уступила је 363.000 м² земљишта, од чега је 126.000 м² било директно предвиђено за подизање објеката сајмишта. Пројекат је предвиђао изградњу шест павиљона са укупном површином од 13.500 м² под кровом без додатних павиљона страних држава. Творци генералног пројекта били су Рајко Татић, Миливој Тричковић и Ђорђе Лукић.²

У предвиђеном року током октобра 1937. завршени су радови у првој фази. Уређено је 14 од планираних 36,33 хектара. Друштво за приређивање сајма и изложбе изградило је пет великих павиљона површине 12.723 м². Управа одбора Задужбине Николе Спасића подигла је „Спасићев изложбени павиљон“ који је имао простор за излагање и једну од најмодернијих галерија у том периоду. Отворена су и четири страна павиљона: италијански, мађарски, румунски и чехословачки. Од 1938. до 1941. окончани су преостали радови на зградама Београдског сајмишта. Застава се завијорила на кули најимпозантнијег објекта. Централни павиљон био је

1 Наведено према: Марта Вукотић Лазар, „Старо београдско сајмиште: Оснивање и изградња“, у: *Годишњак града Београда*, књ. LI, 2004, 143.

2 Исто.

понос конструктивистичке архитектуре Југославије. У складу са својом експанзионистичком политиком усмереном ка Краљевини Југославији у овом периоду павиљон је изградила и нацистичка Немачка.³

Београдски сајам је своја врата отворио посетиоцима 11. октобра 1937. године. Од тог датума до 23. октобра исте године одржан је „Први јесењи Београдски сајам“. У потоњем периоду све до Априлског рата на том простору приређен је низ пролећних и јесењих сајмова. Београђани су ту могли да погледају сајмове свих грана привреде и присуствују разним другим манифестацијама. На том месту упознавали су се са најновијим моделима аутомобила, авиона, дружили са књигама, остварењима ликовне уметности итд. Посебан куриозитет представља чињеница да је на Београдском сајму први пут емитован телевизијски програм на Балкану.⁴

1.2. Окупација Краљевине Југославије

Технички и тактички инфериорна и бројчано мања Војска Краљевине Југославије имала је слабе изгледе да се супротстави нападу нацистичке Немачке и њених савезника. У краткотрајном Априлском рату 1941. немачке, италијанске и мађарске снаге сломили су отпор југословенске војске.⁵ По потписивању акта

³ Исто, 155–158.

⁴ Педа Ј. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941: Evropski uticaj na proces modernizacije Beograda*, Beograd, 1982, 83.

⁵ Више о току војних операција и слому Краљевине Југославије у Априлском рату 1941 у: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, Beograd, 1983, 1, 2; Марко Милетић, *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини: прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године*, Београд, 2020; Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини: Пета армија ју-*

о капитулацији 17. априла из визуре немачке политике нестала је Краљевина Југославија, а њена територија постала је плен који је требало расподелити. Осигурање контроле над важним саобраћајницама и налазиштима руде и удовољавање апетитима својих савезника били су одлучујући чиниоци којима се нацистички врх водио приликом тог процеса.

И пре потписивања капитулације Званични Берлин охрабривао је и подржавао образовање једне нове државе. Независна Држава Хрватска (НДХ) успостављена је 10. априла прогласом Славка Кватерника у име усташког поглавника Анте Павелића. Та марионетска творевина што је имала фиктивну независност простирала се на 102.000 км² и обухватала целокупну Врбаску бановину, већи део Савске и Приморске бановине и делове Дринске, Зетске и Дунавске бановине. Режим у Згребу је, без обзира на сва ограничења и спутавања која је трпео од Италије и Немачке, у највећој мери имао одрешене руке да се обрачуна са својим националним, верским, идеолошким и политичким непријатељима. Главни проблем за усташки режим представљало је око 1,9 милиона Срба који су чинили готово трећину становништва НДХ. Према усташком тумачењу тај део популације својевремено се насилно доселио и посматран је као страни уљез. У циљу „решавања“ тог проблема на готово целокупној територији НДХ над Србима је спровођен геноцид, упућивани су у логоре, оспоравана су им елементарна права и били су егзистенцијално угрожени.⁶

Велики део Дравске бановине анектиран је од Немачке која је тај простор сматрала својим историј-

гословенске војске у рату 1941, Београд, 2020.

6 Више о овој теми у: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977.

ским поседом. Област Србије сведена је на територију коју је углавном заузимала пре балканских ратова. Стављена је под немачку војну окупациону управу, под руководством војног заповедника Србије. Након повлачења оперативних јединица одржавање реда и мира на том подручју поверено је посадним дивизијама слабо опремљеним и попуњеним у већини војницима средњих година. Окупатор је подршку нашао и међу појединим домаћим политичарима и официрима. Колaborационистички режим под комесарском управом бившег министра полиције Милана Аћимовића, а од септембра 1941. под владом генерала Милана Недића, био је у потпуности стављен под контролу окупатора и представљао је његову продужену руку. У децембру 1941. и првим недељама 1942. у окупирану Србију ушао је бугарски окупациони корпус са задатком да у источном, централном и јужном делу преузме контролу над датим територијама.⁷

За разлику од нацистичке Немачке фашистичка Италија је имала велике територијалне аспирације према територији Краљевине Југославије. Поједине делове земље режим у Риму је сматрао саставним делом Италије. Анектирани су делови Дравске бановине и образована провинција Љубљана, проширена је покрајина Фијума (Ријека) делом Горског котара са приморјем, постављен гувернатор Далмације у чијој надлежности је

⁷ Више о овој теми у: Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd, 1979; Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području vojnoupravnog komandanta Srbije“, *Tokovi istorije*, 4/1999, 144–150; Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд, 2003; Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије: Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд, 2011; Славиша Перић, *Српски добровољачки корпус*, Смедерево, 2018.

била и Бока Которска. Успостављена је територијално умањена Краљевина Црна Гора и стављена под италијански протекторат. На анектираној територији италијанске власти су настојале да пониште све остатке државности Краљевине Југославије и образују управу по фашистичком моделу. Окупираним деловима Италијани су руководили по принципу „завади па владај“ играјући на карту комплексних међунационалних односа становништва.⁸

Мађарске трупе ушле су у Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје и те просторе припојиле Мађарској. У првим данима окупационе власти су покренуле терор над припадника српског народа на тој територији.⁹ Бугарска је окупирала осам срезова и делове четири среза у јужној и источној Србији, мањи део Косова и готово целу Македонију. На тим подручјима Бугарска је завела своју управу и отпочела бугаризацију становништва.¹⁰

1.3. Категорије нацистичких логора

Нацистички врх није придавао превише пажње параграфима међународног ратног права, сви људски и материјални ресурси под њиховом контролом морали су комплетно да буду у функцији стварања новог светског поретка. Тај поредак би Немачкој донео огромна територијална проширења, аријевској раси свеобухватну супрематију, а Јеврејима, Словенима и Ромима угро-

8 Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd, 1999; X. Џејмс Бергвин, *Империја на Јадрану*, Београд, 2007; Federiko Godi, *Crnogorski front: Italijanska vojna okupacija 1941–1943*, Podgorica, 2017.

9 **ТЕКСТ**

10 Boro Mitrovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji: 1941–1945.*, Beograd, 1971.

зио животну егзистенцију. Интензивна привредна експлоатација и обрачун са расним, политичким, идеолошким и другим непријатељима спровођени су на свим територијама под контролом Трећег рајха.¹¹

Репресивни апарат формиран од доласка нациста на власт у Немачкој представљао је главно упориште спровођењу наведених елемената нацистичке политике. Као битни сегменти у таквој репресивној машинерији успостављени су логори. Нацисти су одмах по ступању на власт у Немачкој почели да оснивају логоре где су затварали прокламоване непријатеље Трећег рајха. Од првог легалног логора Дахау успостављеног 1933. до окончања Другог светског рата логорски систем је прошао више развојних фаза. До избијања Другог светског рата оснивани су концентрациони логори у које су затварани непријатељи попут комуниста, криминалаца, хомосексуалаца, Јевреја итд. Највећи логори на територији Немачке били су поменути Дахау, Бухенвалд и Захсенхаузен. Заточеници су у њих углавном затварани на неодређено време. Животни услови у тим лагерима били су на веома ниском нивоу, а изложеност психичком и физичком насиљу представљала је део свакодневице. Процењује се да је у тим стратиштима током Другог светског рата живот изгубило око 1.000.000 људи.¹²

Настојање нацистичке врхушке да у што краћем временском периоду спроведе масовно и систематско физичко уништавање различитих група људи наметало

11 Више о овој теми у: Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, London, 2009.

12 Више о историји нацистичких концентрационих логора у: *Encyclopedia of CAMPS AND GHETTOS 1933–1945*, ed. Geoffrey P. Megargee, United States Holocaust Memorial Museum Washington 2009, Vol. I, 183–1517; Nikolaus Wachsmann, *KL a History of the Nazi Concentration Camps*, London: Abacus 2016.

је потребу за проналажењем нових метода и оснивањем логора са нешто друкчијом функцијом. Основни задатак логора смрти био је такозвано коначно решавање јеврејског питања то јест истребљење читаве популације. Фабрике смрти Хелмно, Белзец, Собибор, Треблинка, Мајданек и Аушвиц Биркенау¹³ биле су устројене тако да посредством гасних комора и крематоријума на готово индустријски начин спроводе ликвидацију великог броја људи. Заточеници су транспортовани из свих делова Европе, и на тај начин живот је изгубило укупно око 2.700.000 људи.¹⁴

Пракса принудног рада током Другог светског рата представљала је један од угаоних камена нацистичке привреде. Поразом блицкриг стратегије током 1942. долази до заокрета ка увођењу тоталне ратне економије. То је могло да се обезбеди само коришћењем стране радне снаге, јер је домаћа била у дефициту услед мобилизације готово целокупног способног мушког становништва. Заточеници концентрационих логора били су подвргнути принудном раду, а за потребе нацистичке привреде образовани су и посебни радни логори. Радна снага довођена из окупиране Европе била је потрошна „роба“ за нацисте, што је резултирало тиме да су смештај, исхрана, здравствена заштита и радни услови били у тој мери неадекватни да су људи масовно умирали. Процењује се да је током овог светског сукоба 12.000.000 Европљана било приморано да учествује у принудном раду.¹⁵

13 Неопходно је истаћи да је за разлику од преосталих поменутих фабрика смрти Аушвиц имао и улогу концентрационог логора.

14 Више о успостављању и функционисању логора смрти у: Arad Yitzhak, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington Indian University Press 1999.

15 Ulrich Herbert, *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign La-*

Овладавање готово целокупном континенталном Европом и спровођење транспорта великог броја људи створили су потребу за организовањем тзв. пролазних логора. Такви логори представљали би успутне станице за заточенике што су транспортовани у концентрационе, радне и логоре смрти. Поред транзитне функције није био изолован случај да су пролазни логори схватани као резервоари талаца за подмиривање квота колективних одмазда које је у различитим случајевима прописивала окупациона управа. На западу Европе највећи логори те врсте били су Дранси (предграђе Париза, Француска), Мехелен (Белгија) и Вестербут (Холандија). Често није било разлике између заточеништва у концентрационим или транзитним логорима. Пренатрпаност, бедна исхрана и скоро непостојећи здравствени услови, уопште оштар режим, представљали су „редовно стање“ што се тиче околности у којима су живели људи и у тим логорима.¹⁶

1.4. Репресија окупатора у окупираној Србији

Унутар расистичке лествице народа нацистичких еугенистичких стручњака Срби, због наводног нечистог расног састава, нису представљали добар „материјал“ за евентуалну асимилацију и превођење на виши расни ниво.¹⁷ Више од свих планова нацистичких „ин-

bour in Germany Under the Third Reich, Cambridge Cambridge University Press 1997.

16 Jonatan Gardinher, *One-Way Ticket from Westerbork*, Amsterdam: Amsterdam Publishere 2021; Diana F. Afoumado, „Drancy“, in: *Encyclopedia of CAMPS AND GHETTOS 1933–1945*, ed. Geoffrey P. Megargee, United Sates Holocaust Memorial Museum Washington 2009, Vol. III, 134–136.

17 Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa:*

жењера“, на положај српског народа у „новом светском поретку“ утицао је лични став Адолфа Хитлера о Србима као бомбашима и Београду као осињем гнезду, који ће до краја Другог светског рата остати главни параметар у конципирању нацистичке политике према припадницима српске нације.¹⁸ Та представа може се употребити подсећањем на стереотипе о Србима присутне у немачким војним круговима пре доласка нациста на власт, а који су у периоду Другог светског рата поново активирани; ту су Срби приказивани као народ краљеубица, заостали балкански дивљаци, којима је телесна нечистоћа такоређи својствена.¹⁹

Такви параметри резултирали су тиме да је окупациона управа своја два најважнија задатка – пасивизацију и привредну експлоатацију окупиране територије – извршавала безобзирно се односећи према локалном становништву. Од првог дана окупације беспоштедно су хапшени непријатељи Трећег рајха, завладала је тотална цензура, спровођена је бесомучна пропаганда и према Србима увођене оштре мере репресије. Након подизања устанка од чланова Народноослободилачког и Равногорског покрета отпора 1941. показало се у правом светлу лице нацистичког окупационог система. Начело колективне одговорности српског народа које је окупатор увео по ступању на југословенско тло различитим интензитетом одмазде над становништвом спровођено је све до окончања

1940/41–1944/45: *planovi o budućnosti i praksi*, Beograd, 1991, 81–82.

18 Herman Nojbaheer, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2005, 125–185.

19 Милан Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903–1918)*, Београд, 2003, 65; Ben Shepherd, *Teror in the Balkans: German army and Partisan Warfare*, London, 2012, 28–57.

Другог светског рата. Скромна војна ефективна и чињеница да немачка управа на окупираном простору није претерано ценило људски живот локалних становника довели су до примене драстичних мера. Спирала злочина достиже максимум доласком генерала Франца Бемеа у, који је стигао септембру 1941. са задатком да по сваку цену угуши устанак. Прописана је квота по којој је за убиство једног немачког војника требало стрељати 100, а за рањеног 50 људи.²⁰ Јачање полиције и СС-јединица доласком генерала Августа Мајснера, вишег вође СС-полиције, доводи до тога да поменути део окупационог система преузима од војних органа примат у диктирању и извршавању казнене политике.²¹ Репресивне стеге су попустиле у августу 1943. доласком Хермана Нојбахера, специјалног изасланика за Југоисток. Ангажовањем тог дипломате у наредном периоду први пут бивају суспендоване већ одређене мере одмазде.²² Од марта 1942. окупациона управа променила је политику према ухапшенима и осумњиченим за помагање покрету отпора. Требало је од њих начинити робовску радну снагу за потпору немачке привреде. Из логора на окупационој територији велики број људи одведен је на принудни рад у разне логоре у окупираној Европи.²³

20 Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа (у даљем тексту: *Зборник НОР-а*), Београд, 1949, I, 1, 571.

21 Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд, 1970, 195.

22 Исто, 198, 206.

23 Milan Koljanin, „Mesto logora u okupacionom sistemu u Srbiji (1941–1944)“, *Istorija 20. veka*, 1/1997, 76 (у даљем тексту: М. Кољанин, *Место логора...*).

1.5. Формирање логора на Сајмишту и његова улога

У избору локације на којој ће сместити јеврејске жене и децу, што су након стрељања мушког дела популације, остали у Београду и градовима у Србији окупатор се определио за простор београдског Сајмишта. Територија на левој обали Саве код Београд изузета је из ингеренција Независне Државе Хрватске (НДХ), а објекти на Сајмишту преуређени су за смештај неколико хиљада заточеника. Новоосновани логор био је под контролом војног заповедника за Србију. У децембру 1941. допремањем првих Јевреја почиње да ради Јеврејски логор на Сајмишту (Judenlager Semlin). До маја 1942. у том логору било је заточено око 6.400 људи. Почетком 1942. услед процена да ће на пролеће у окупираној Србији избити нови устанак али и у складу са генералном политиком нацистичке Немачке о такозваном коначном решењу јеврејског питања, тј. физичком истребљењу целе нације, донета је одлука о ликвидацији свих заточеника. До 10. маја 1942. коришћењем специјалног камиона „душегупке“ убијено је 5.200 Јевреја. Логор је био спреман за нову намену и нове заточенике.²⁴

Прихватни логор Земун (Anhaltelager Semlin) под управом војног заповедника са Србију имаће двоструку намену. Превасходно је требало да буде кључни сабирни и пролазни логор у овом делу Европе за прихват и транспорт што већрг броја људи на принудни

24 Више о овој теми у: Milan Koljanin, *Немачки логор на београдском Сајмишту 1941–1944*, Београд, 1992, 45–133 (у даљем тексту: М. Кољанин, *Немачки логор...*); Драган Цветковић, „Логори Топовске шупе и Сајмиште као централна места Холокауста у окупираној Србији – нумеричко одређење и квантитативна анализа, *Историја 20. века*, 1/2018, 69–92; *Логор Сајмиште: Жртве Јеврејског логора Земун*, пр: Јелена Јовановић, Тијана Ковчић и др., Београд 2018.

рад у Немачку. У почетном периоду људи су довођени са територије под контролом војног заповедника за Србију. Према договору од маја 1942. између руководиоца хрватске полиције Еугена Кватерника и Аугуста Мајснера, из логора Јасеновац и Стара Градишка започето је упућивање великих група заточеника у логор на Сајмишту. У тај логор транспортовани су директно и људи ухапшени у оквиру војних операција на територији НДХ. Тако је допремљена и група од 2.900 заточеника са Козаре. Након капитулације Италије у септембру 1943, кроз логор су прошли и италијански војници што их је на простору Балкана заробила немачка оружана сила, затим Грци и Албанци припадници покрета отпора и други. Из логора на Сајмишту заточеници су транспортовани у немачке логоре „од Поларног круга у Норвешкој до Солуна и Атлантског бедема и рудника у Француској, као и у концентрационе логоре Маутхаузен и Аушвиц“.²⁵

Логор на Сајмишту служио је и као резервоар талаца за колективна стрељања, у циљу одмазде за деловање чланова покрета отпора на том делу окупиране Краљевине Југославије. Масовне ликвидације спровођене су изван логорске жице. Специфични звук „марице“ из правца Београда био је знак за узбуну међу заточеницима. Права драма настајала је после оглашавања звона и смотре заточеника приликом које су прозивани људи одређени за стрељање. Изјаве чланова команде логора да прозване пуштају кућама нису заваравале заточенике, долазак наоружаних војника под шлемовима и у комплетној ратној опреми речито им је говорио о судбини која их чека. Заточеници из логора на Сајмишту

25 М. Кољанин, *Место логора...*, 77; Драгомир Стевановић, *Сура слобода*, пр. Ана Филиповић, Ивањица, 2020, 62–67.

ликвидирани су на стрелиштима у Јајинцима и Бежанији.²⁶

У децембру 1943. године Херман Нојбахер захтевао је распуштање логора на Сајмишту. Тај захтев образлагао је чињеницом да постојање логора негативно утиче на морал становника окупиране Србије. Прихваћено је средње решење и надлежност на логором је пренета на повереника рајхсфирера СС-а за Хрватску СС-генерала Карла Камерхофера. За заточенике то беше тек козметичка промена с обзиром на то да су састав команде и сама организација логора остали исти. На дан 16. априла 1944. у англоамеричком бомбардовању Београда погођен је и логор на Сајмишту.²⁷ Погинуло је око 200 заточеника, а Немци су предали управу власти-ма НДХ. И под усташким властима логор није мењао функцију све до јула 1944. када је расформиран.²⁸

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача дошла је до броја од 90.000 до 100.000 заточених и више од 40.000 жртава тог логора. Како указује Милан Кољанин чланови комисије настојали су да увећају број жртава па би као реалнији број и доњу границу ваљало узети 31.972 заточених и 10.636 страдалих на самом Сајмишту.²⁹

26 Архив Југославије, Државна комисија за истраживање злочина окупатора и њихових помагача, инвентарни број 844 (у даљем тексту: АЈ, ДК,...); В. Глишић, *Терор...*, 149.

27 Аутентично сведочанство како је бомбардовање протекло из угла заточеника пружили су Ђуро Мандић и доктор Драгомир Стевановић у: Ђуро Мандић, „Sa Sutjeske na Sajmište i opet u jedinicu“, у: *Otpor u žicama: sećanja zatočenika*, ur. Dušan Azanjas, Ivo Frol i Đorđe Nikolić, Beograd, 1969, 59–61; Д. Стевановић, *Сура сло-бода*, 60–62.

28 М. Кољанин, *Немачки логор...*, 443.

29 Исти извор истиче да броју страдалих треба додати и 2.248 заточеника који су преминули у логору организације „Тот“ на

1.6. Команда логора

У организационом погледу логор на Сајмишту био је врло сличан другим концентрационим логорима под управом Немачке.³⁰ Унутар Полиције безбедности и службе безбедности (БдС) образована је посебна команда (Sonderkommando) за управљање логором. Командант логора био је подређен IV одељењу БдС-а Гестапоу, на чијем челу је био СС-мајор Бруно Затлер. Гестапо је одговарао шефу БдС, СС-пуковнику Емануелу Шеферу. Та полицијско-безбедносна структура била је под контролом Аугуста Мајснера, а он је био подређен војном команданту за Србију. Као извршни орган команда логора имала је задатак да организује унутрашњи живот у том простору. Управа је била задужена да обезбеђује и снабдева логор, као и да организује прихват и даљи транспорт заточеника. Команда је у прво време била смештена у централној кули, а затим је пребачена у зграду бивше управе сајма.³¹

Иницијатор свих дешавања на Сајмишту био је командант логора. Он је имао широка овлашћења и моћ да додатно погорша положај свих заточеника, а на индивидуалном нивоу и одрешене руке да одлучује о животу и смрти појединаца. У априлу 1942. за првог команданта постављен је СС-капетан Франц Форстер, познат по својој окружности и корумпираности. Заточеници га се сећају као некога ко је својом појавом „лично више на мајмуна него на човека“, истичу да је „био утеловљење крволока и садисте“. Једна од његових редовних актив-

Ушћу и на Островачкој а. *Исто*, 170–6445.

³⁰ О систему концентрационих логора који су током Другог светског рата били под контролом нацистичке Немачке више у: N. Wachsmann, *KL: A History*.

³¹ М. Кољанин, *Немачки логор...*, 175, 179.

ности била је да шета по логорском кругу у „кратким панталонама са корбачем у руци и звиждаљком у устима“ и наређује разна мучења или их сам предузима.³²

Због злоупотребе положаја, о чему ћемо детаљније касније писати у наставку, Форстер је смењен, а на његово место, након краткотрајног управљања Херберта Андорфера СС-потпоручник, у октобру 1942. долази капетан Мајнеке (Meinecke). Његово управљање већина сведока у својим сећањима описује као период успостављања знатно повољнијег режима у односу према заточеницима. То се огледало у побољшању исхране, те забрани физичког и психичког малтретирања заточеника. Остаје нејасно зашто је капетан Мајнеке смењен, а на то место почетком марта 1943. постављен један од иследника у Гестапо-у ерцингер. То је, како се испоставило, значило повратак на стари режим репресије према заточеницима. Поред устаљених и већ испробаних репресивних метода нови командант је приликом мучења знао да напујда и псе, али и лично да убија затворенике. На челу логора Шерцингер је био кратко и већ у мају 1943. заменио га је СС-поручник Бекер. Тај припадник Гестапоа руководио је логором до предаје команде властима НДХ. Према сведочењима заточеника побољшао је исхрану, али је задржао физичку тортуру према затвореницима.³³

Као најближе сараднике командант је на располагању имао подофицире СС-а, такође припаднике БдС. Велики број их је долазио из редова банатских фолксдојчера и били су познати по својој окрутности. Према релевантним истраживањима на Сајмишту су радили следећи припадници БдС-а: Јозеф Хатлер (еко-

32 АЈ, ДК, инв. бр. 833; Д. Стевановић, *Сура слобода*, 38–39.

33 АЈ, ДК, инв. бр. 833.

ном), Шулце, Шустер (ордонанс), Мертенс и Јозеф Зулцер (тумачи), Стефан Верни (припадник помоћне полиције) и Цеман (логорска картотека). Преживели заточеници истичу Мелцера и Зулцера као оне који су предњачили у чињењу злочина. Организатор је био Мелцер, а извршилац Зулцер; волео је, тврди се, да се препушта прекомерном конзумирању алкохола. Тај његов порок знатно је утицао на живот заточеника у периоду када су имали „највише мира“, јер је Зулцер имао обичај да након дванаест часова пијанчења обилази логор, подиже логораше из сна и „туче их до изнемоглости“.³⁴ Једину светлу тачку у командном саставу логора представљао је Стефан Верни. Он је, према сведочењима, исказивао разумевање према заточеницима. Био је близак са њима, преносио њихове поруке породицама, настојао да скине појединце са спискова за стрељање итд.³⁵

Спољно обезбеђење логора било је поверено Војној жандармерији у склопу Вермахта. У јесен 1942. жандармерију су у краћем периоду одменили припадници Руског заштитног корпуса.

Логор је био опасан са два реда бетонских стубова „које је повезивала многоструко испреплетана бодљикава жица, а између њих су лежали јежеви“.³⁶

Стража је била постављена са спољне стране ограде и на самој капији логора. Стражари нису ступали у контакт са заточеницима и били су склони да пуцају без упозорења.³⁷

³⁴ Исто.

³⁵ М. Кољанин, *Немачки логор...*, 179.

³⁶ Д. Стевановић, *Сура слобода*, 31.

³⁷ М. Кољанин, *Немачки логор...*, 180.

1.7. Домаћа управа

У једном разговору са немачким генералима „диригент“ нацистичког репресивног апарата Хајнрих Химлер хвалио се да тајна успешног функционисања концентрационих логора под његовом контролом лежи у чињеници да су појединим заточеницима поверене улоге чувара. У Другом светском рату звали су их капоима. Сама реч потиче из италијанског језика (*capo*) и означава вођу или лидера. И пре доласка нациста на власт у Немачкој постојао је обичај да се затвореницима додељује део одговорности како би се самостално старали о појединим активностима у склопу организације живота у логору. Формирањем нацистичких концентрационих логора то постаје широка појава. Команданта домаће управе бирала је команда логора, која је знала да уважава предлоге појединих „истакнутих“ заточеника. Историчар Николас Ваксман групише припаднике домаће управе у три колоне: први су били задужени да надзиру принудни рад, другима је припала улога полиције унутар логора и трећи су били ангажовани у администрацији или логистици. Од таквих су нацисти очекивали да своје задатке извршавају без икаквих поговора и трунке самилости према осталим заточеницима. Евентуално одступање у том погледу кажњавано је одузимањем повлашћеног статуса и пребијањем. Капои су уживали привилегован положај у односу на друге заточенике што је и био један од главних мотива да прихвате ту улогу.³⁸

Заточеници логора на Сајмишту нису се по томе разликовали од својих сапатника у другим деловима окупиране Европе и међу њима се такође нашло заинте-

38 N. Wachsmann, *Kl A History*, 122–124.

ресованих да преузму поменућу улогу. Сајмиште се и по том основу издвајало од осталих логора што су функционисали на територији окупирани Србије. Заточеницима је препуштен већи број дужности унутар логора – од унутрашњег обезбеђења до рада у некој од служби неопходних за функционисање таквог стратишта. Старешина логора је био на челу домаће управе. Њему су били подређени заменик и остало особље. На месту старешине логора домаће управе били су тако капетан Угљеша Радић, поручник Никола Сокић, Лазар Танић, потпоручник Павле Новак и Радивоје Кисић. Највећи број сведока посебно истиче Кисића као суровог човека без скрупула.³⁹

Логорска полиција били је први део домаће управе успостављен на Сајмишту. Командант, заједно са својим замеником, спроводио је наређења и руководио логорским полицајцима. У сећањима заточеника као команданти логорске полиције помињу се Божа Форцан, Ханс Конрат, Милан Вукосављевић и Борисав Бане Величковић. Сви наведени, без обзира на дужину њиховог стажа на тој функцији остали су у сећању заточеника као злочинци.⁴⁰

Нисмо успели да дођемо до прецизних података о томе колико је у логору на Сајмишту било укупно припадника логорске полиције у одређеном тренутку. Поједини логораши у својим сведочењима наводе бројеве од 12 до 93 полицајаца.⁴¹ Својом бескрупулозношћу и иживљавањем над осталим заточеницима, како је остало забележено, истицали су се Милутин Поповић

39 АЈ, ДК, инв. бр. 833.

40 АЈ, ДК, инв. бр. 860; Д. Стевановић, *Сура слобода*, 76–77, 84–688.

41 АЈ, ДК, инв. бр. 830; М. Кољанин, *Немачки логор...*, 186.

из Сарајева, Алија Пашагић из Босанске Дубице, Михаило Цветковић „Жаца“, Абдулкадир Мујкић и други. За разлику од осталих нацистичких концентрационих логора где је полиција понекад испољавала и извесну позитивну страну, на Сајмишту је њихова улога била крајње негативна. Чврсто повезани са командом логорски полицајци су стварали атмосферу „неповерења и раздора, осећања непрекидне присмотре и могућности да се изгуби живот“.⁴²

Припадници сталног особља, како су их називали Немци или персоналци како су остали упамћени у сећању осталих заточеника, обављали су бројне дужности унутар логора. Електричари, кувари, столари, обућари, кројачи, помоћни радници у архиви из редова заточеника могли су се, под одређеним условима, бавити својим пословима. Приликом одабира људи за обављање одређених задатака углавном је стручност представљала најважнији параметар којим су се Немци водили. Болничко особље било је део сталног медицинског кадра, такви су живели под посебним режимом.⁴³

Чланови домаће управе за свој рад у логору добијали су квалитетнију и обилнију исхрану и били су донекле заштићени од физичког и психичког малтретирања, изузев у приликама када би било процењено да своја задужења не обављају како се од њих очекује или уколико би починили некакав преступ. Посебна следовања кад је реч о исхрани била су намењена онима који су пристајали да буду извршиоци убистава у Мађарском павиљону, због чега су их други заточеници називали „двопорцијаши“.⁴⁴

42 М. Кољанин, *Немачки логор...*, 189.

43 *Исто*.

44 *Исто*, 172-221.

1.8. Организовање заточеника

Поделе или груписања људи по идеолошкој, политичкој, расној, националној и другој основи пренети су из спољне у логорску средину. Заточеници нацистичких логора окупљали су се понегде и формирали илегалне организације с посебном унутрашњом структуром. Тако организовани помагали су једни другима, радили на придобијању нових чланова, иступали против одређених других група а ретко и против управе, настојали да се повежу са светом изван логорских жица, да организују бекства итд.⁴⁵

Према расположивим изворима у логору на Сајмишту најснажнији илегалну организацију успоставили су припадници комунистичког покрета отпора. Међу сталним особљем формирали су групу која је „имала своје кретање, причање и деловање“. Састајали су се у Спасићевом павиљону и договарали како да се односе према актуелним питањима или вестима што су некако успевали да их прикупе из спољног светаа. Појединци попут Василија Жикића истичу да су у тој мери ризиковали да су на командантовом радио-апарату слушали „Слободну Југославију“ и „Радио Лондон“.⁴⁶ Прикупљене информације користили су у пропагандној борби са другим заточеницима као контраргумент диригованим вестима што су се могле наћи у окупационој штампи или неким другим изворима. У групи није постојала једна особа која би је водила, већ су наступали колективно и били повезани са спољном организацијом; успевајући да у своје активности укључе и друге заточенике који

45 N. Wachsmann, *Kl A History*, 125-130.

46 Josip Šener, „Teško je bilo dok se počelo“, u: *Otpor u žicama*, ur. Dušan Azanjac i drugi, 43.

пре депортације у логор нису били идеолошки опредељени. Комунисти су били најутицајнија група с обзиром на то да је већина „сталног особља“ потицала из тог табора.⁴⁷

Поред припадника Народноослободилачког покрета, међусобно су се „држали“ и равногорци, Италијани, Албанци, четници Косте Миловановића Пећанца итд. Услед недостатка извора тешко је утврдити утицај тих група. Према истраживању Милана Кољанина већина старешинског кадра логора током 1942. бирана је из редова припадника Југословенске војске у отаџбини па су и они успели да изграде извесне позиције унутар логора.⁴⁸

Према одређеним сведочењима припадници поменутог два покрета отпора третирани су као посебне групе од чланова управе логора. Однос према њима се мењао од периода до периода. Комунистички илегалцац из Косовске Митровице Цирил Пош наводи да су приликом његовог довођења у логор, у септембру 1942, комунисти имали бољи режим „али се касније погоршао, док је за друге групе постао бољи“.⁴⁹

„Ровови“ што су их ископали комунисти и равногораци на слободи нису затрпани ни у логору на Сајмишту. Између њих је владала велика нетрпељивост и испољавано непријатељство унутар логора. Поједини сведоци наводе да нису били изоловани случајеви физичког и психичког злостављања, пријављивања логорским властима па чак и убијања припадника супростављених страна. Четници Косте Миловановића

47 Историјски архив Београда, Збирка мемоарске грађе и бањичког логора – 924, Василије Жикић (у даљем тексту: ИАБ, Мг).

48 Đurica Labović i Petar Ražnatović, *Otpor golorukih kroz logore*, Beograd, 1970, 80; М. Кољанин, *Немачки логор...*, 182, 183.

49 АЈ, ДК, инв. бр. 83.

Пећанца и други припадници колаборационистичког режима били су у још горем положају.⁵⁰

1.9. Репресија

Бруталности и репресија спровођени над заточеницима у Прихватном логору Земун били су на нивоу оних што су владали у концентрационим логорима попут Дахауа или Маутхаузена. Непослушност, упућивање жалби, недовољна активност током физичког рада и бекства представљали су неке од учесталих ситуација у којима је логорска полиција подвргавала заточенике физичкој и психичкој тортури. Често су само тражени фиктивни изговори како би припадник логорске полиције отпочео „дисциплиновање“ група или појединих заточеника.⁵¹

По проласку кроз капију логора нове заточенике су чувари дочекивали батинама. Такав поступак називан је „плаћање улазнице“.⁵² Логораши су пребијани и убијани од припадника логорске полиције свакодневно и због безначајних ствари и ситних прекршаја. Већина убистава почињена је дрвеним палицама. Стари опробани метод ударања батином по дебелом месу широко је промењиван и у логору на Сајмишту. После такве физичке тортуре заточеницима је из рана подливених крвљу отпадало живо месо.⁵³ Управа је очекивала да домаћа полиција буде немилосрдна према заточеницима о чему сведочи наредба свим полицајцима да на крају

50 Војни архив, Четничка архива, кутија 117, фасцикла 2, документ 11 (у даљем тексту: ВА, Ча).

51 М. Кољанин, *Немачки логор...*, 185.

52 АЈ, ДК, инв. бр. 833; АЈ, ДК, инв. бр. 857.

53 *Исто*.

дана покажу своје батине распукле од силине ударања по беспомоћним заточеницима. Дрвене батине су, иначе, израђиване од буковине, биле су око метар дуге и дебљине „човечије руке“. Логорски столар израђивао је дневно око од 20 до 30 таквих батина.⁵⁴

Један од монструозних начина мучења био је и пујање паса на затворенике. Сваки покушај да се нападути одбрани од уједа разбеснелих паса санкционисан је додатним батинама или чак стрељањем.⁵⁵ Коришћена су и друга средства и оружја приликом злостављања заточеника. Корбач од жице опшивен кожом са оловним куглицама на самом крају шибе био је омиљено „средство“ Зулцера.⁵⁶ Репертоар злостављања Шерцингер је проширио и терањем заточеника да трче по крову главног павиљона. Ко не би истрчао тај „марафон“ могао је да очекује батине и одвођење у Мађарски павиљон, где су заточеници ликвидирани.⁵⁷

У спирали злочина најзначајније место припадало је управо објекту бившег Мађарског павиљона, где су жртве довођене и убијане дрвеним маљевима, вешане о жицу, пржене струјом итд. Према сведочењу заточеника зидови тог павиљона били су испрскани крвљу.⁵⁸ Као једно од места егзекуције коришћен је и Рибарски павиљон где су заточеници углавном стрељани.⁵⁹

Логораши довођени на Сајмиште често због своје старости или физичке изнурености нису били подобни „кандидати“ за радне логоре. Они су, у ствари, пред-

54 АЈ, ДК, инв. бр. 1070; АЈ, ДК, инв. бр. 1079.

55 АЈ, ДК, инв. бр. 800; АЈ, ДК, инв. бр. 888; АЈ, ДК, инв. бр. 8.

56 АЈ, ДК, инв. бр. 833.

57 Исто.

58 АЈ, ДК, инв. бр. 857;

59 АЈ, ДК, инв. бр. 931;

стављали додатни терет за логорску управу с обзиром на то да им је требало обезбедити смештај и храну. У оваквим ситуацијама Немци су посезали и за драстичним и бестијалним „решењима“. У посебним казанима спреmano је за такве заточенике, а затим би, рецимо, у чај за доручак сипан отров. Према послератним сведочењима тако су се ослобађали „вишка“ заточеника претходно доведених са територија Лике и Босне.⁶⁰

Жене у логору на Сајмишту нису биле изложене физичком насиљу истог интензитета као мушкарци. Заточеница Маша Мушицки сведочи да је логорска полиција у појединим случајевима пребијала жене у и да се телесно кажњавање углавном сводило на „по две батине по леђима“. Према одређеним сведочанствима партизанке су по довођењу у логор шишане скоро до главе.⁶¹ Учестала дисциплинска мера кажњавања логорашица била је обустава следовања хране или забрана напуштања одређеног павиљона. Заточенице су по наредби команданта логора биле подвргнуте изгладњавању и до три дана. Током забране напуштања павиљона нису смеле да иду ни у тоалет, те су основне физиолошке потребе обављале у павиљону.⁶² Команда логора и домаћи чувари сексуално су злостављали заточенице – од непристојног додиривања приликом тобожњег претреса па све до силовања.⁶³

Целокупна управа логора на Сајмишту била је корумпирана. Саставни део процедуре у логору представљало је одузимање свих вредних материјалних

60 AJ, ДК, инв. бр. 844.

61 Olga Veličković Nikolić, „Za trenutak nam je bilo lepo“, u: *Otpor u žicama*, ur. Dušam Azanjac i drugi, 31.

62 AJ, ДК, инв. бр. 879.

63 AJ, ДК, инв. бр. 860.

ствари од приспелих заточеника, уз упозорење новим логорашима да ће они који су успели са сакрију неку драгоценост бити физички кажњени или стрељани. У пљачкању су учествовали и чланови домаће управе. Златни накит, сатови и друге вредније ствари нових заточеника постајале су плен одмах по њиховом проласку кроз капију логора. Према одређеним сведочанствима било је случајева да су појединци одмах убијани само зато јер се одећа коју су носили свидела чуварима или су имали златне зубе.⁶⁴

Какве размере је достигла корумпираност сведочи случај првог команданта логора. Капетан Форстер је драгоцености отете од јеврејских заточеника прослеђивао својој кући. Откривен је и смењен с тог положаја.⁶⁵ Ни припадници домаће управе у свеопштој пљачки нису остајали кратких рукава. Према сведочењу Илије Гудовића, појединци су на тај начин стекли право мало богатство. Један од њих био је Величковић који се отворено хвалио ковчегом пуним драгоцености отетих од логораша.⁶⁶ Материјалну добит остварену на овај начин припадници домаће управе су користили да би посредством чувара набављали алкохол, дуван, храну и др.⁶⁷

1.10. Један дан у логору

Логораша су директно пругом у вагонима транспортовани у логор или, ако су долазили из правца Београда, марицом. Пошто би прошли капију Сајмишта пописивани су и одузимани су им, као што смо напо-

64 АЈ, ДК, инв. бр. 9829.

65 М. Кољанин, *Немачки логор...*, 177.

66 АЈ, ДК, инв. бр. 860.

67 М. Кољанин, *Немачки логор...*, 186.

менули, сви вредни предмети и намирнице. Како би на самом почетку стекли представу где су доведени чувари и чланови домаће управе приступали би „наплаћивању улазнице“. Учитељ из Војке Буда Будисављевић сећа се како је он „платио своју улазницу“: „Пошто ме је поставио у положај за батинање да прстију руку додирнем прсте ногу, ударио ми је као улазницу још 16 батина. После сваког ударца падао сам на земљу и примао нове батине све дотле док ме није поставио у положај који сам горе навео. Последице тог првог батинања биле су страховите; 14 дана мокрио сам крв а кожа по телу била је испуцана, услед чега је крварење настало по целом телу“.⁶⁸ Након првог „уознавања“ заточеници су одвођени на купање и шишање.⁶⁹

Ујутру будили су их око пет сати гласном звоњавом. Сви су морали да се полуголи построје око централног павиљона. У ставу мирно чекали би да се оконча пребројавање што би потрајало сат-два. То је, у ствари, био тек увод у физичку и психичку агонију коју су заточеници преживљавали до поднева. После тог вишесатног егзерцира под батинама, уследило би поновно пребројавање, затим ручак, о чему ће бити више речи у даљем делу текста.⁷⁰ По своју порцију заточеници су ишли у мензу или на „казан“ у случају да је у логору тренутно био већи број људи. После ручка поново их је чекао егзерцир, све до вечере, „затим опет постројавање и пребројавање те коначно одвођење на спавање“. Затворени у павиљону током ноћи заточеници су морали да обављају нужду у кофама којих није било довољно. Они који „нису дошли на ред, морали су вршити нужду у павиљону“ што је до-

68 АЈ, ДК, инв. бр. 1017.

69 АЈ, ДК, инв. бр. 841; АЈ, ДК, инв. бр. 912.

70 АЈ, ДК, инв. бр. 833.

датно загађвало ваздух у просторији.

1.11. Принудни рад

Као пролазни логор, Сајмиште у свом склопу није имало тзв. привредне објекте где би заточеници радили. Све активности у овом логору биле су у функцији одржавања дисциплине и злостављања логораша. Наведимо, рецимо, премештање џакова с песком од једне до друге тачке у чучећем ставу. Подједнако бесмислена дужност била је копање рупа. Две групе заточеника распоређиване су тако да на различитим странама копају рупе величине око 10 м², а затим „једни су носили земљу из прве рупе у другу а други из прве у другу“.⁷¹ Појединцима су додељивани лакши послови попут чупања траве. Приликом извршавања обавеза одмарање је било строго забрањено и кажњавано батинама.⁷² Жене су углавном биле поштеђене таквог физичког ангажовања, а логорска управа је поједине заточенице упошљавала да плету чарапе, цемпере и друге одевне предмете или да перу веш.⁷³

Заточеници су упућиван на принудни рад и изван логора. Од августа 1942. немачка војно-цивилна грађевинска организација „Тодт“ преузимала је за своје потребе заточенике са Сајмишта. Они су ангажовани на радовима у Банатском Брестовцу, Островачкој ади на Дунаву, у Банатском Влајковцу и приликом изградње логора поменуте организације на Ушћу (на том месту данас се налази Тржни центар „Ушће“). Третман

71 АЈ, ДК, инв. бр. 844; Boško Novaković, „Na krilima stihova“, у: *Otpor i žicama*, ur. Dušan Azanjac i drugi, 53.

72 АЈ, ДК, инв. бр. 841.

73 АЈ, ДК, инв. бр. 887; АЈ, ДК, инв. бр. 932.

заточеника на раду ван капија логора није се умногоме разликовао од услова што су владали у логору. У неким случајевима био је и тежи. На пример, када су у августу 1942. заточеници одвођени у радни логор на Островачкој ади. Тешки услови рада, дизентерија и маларија десетковали су ову групу.⁷⁴

Они који нису били способни за рад мучени су исцрпљујућим физичким вежбама, тзв. великим егзициром. Група од 5.000 људи у редовима по петоро „марширала је фронтално са избледелим лицима, необријана, неумивена, боса и подерана“. Поред трчања на команду капоа заточеници су заузимали лежећи положај и ваљали се „30 пута лево, 30 пута десно, без ослонца на руке већ укоченог“.⁷⁵ Такво физичко изнуривање изазивало је мучнину и терао заточенике на повраћање.⁷⁶

1.12. Животни услови

Генерално животни услови у логору били су испод сваког егзистенцијалног нивоа. Прихватни логор Земун није имао стабилан извор снабдевања намирницама у првој години свог постојања. Општина која је снабдевала Јеврејски логор Земун престала је се испорукама неколико месеци након формирања новог логора. То питање је делимично решено почетком 1943. када је финансирање логора пало на терет НДХ.⁷⁷

Количински недовољна, једнолична храна справљана од намирница сумњивог квалитета представљала

74 Више о овој теми у: Milan Spasojević, „Preživeo je svaki deset“, у: *Otpor u žicama*, ur: Dušan Azanjac i drugi, 65-69; M. Koljanin, *Немачки логор*, 300-304; Д. Стевановић, *Сура слобода*, 40-53.

75 АЈ, ДК, инв. бр. 844; АЈ, ДК, инв. бр. 857;

76 АЈ, ДК, инв. бр. 888.

77 М. Кољанин, *Немачки логор..*, 221.

је ронични проблем заточеника на Сајмишту. Глад је посебно завладала средином 1942. приливом приспећа великог броја заточеника са Козаре.⁷⁸ На логорском „менију“ била су јела која по начину припреме нису могла да задовоље ни основне дневне нутритивне потребе човека. Доручак се сводио на парче хлеба, чај и ретко мармеладу.⁷⁹ За ручак су заточеници добијали углавном порцију топле воде са тек покојим зрном пасуља, корена купуса, репа, љуске од кромпира итд. Веома ретко у таквој чорби би се нашао и покоји комад коњског меса.⁸⁰ Најпре је храна дељена припадницима домаће управе, а затим осталим заточеницима. Многима би у чанак сипали само воду, преосталу у казану.⁸¹ Како то непоодношљиво стање описује доктор Драгомир Стевановић, заточеници су једном приликом у толикој мери били изгладнели да су бурно негодовали (уз стегнуте песнице) када је изнео процену да одређено коњско месо није употребљиво за исхрану. Месо је завршило у јами поред тоалета и веома брзо постало плен људи махнитих од глади. Као последица „такве вечере“ ујутру је болница била пуна заточеника са симптомима тровања.⁸² Вечера је била нередовна и према појединим сећањима обично је дељена прокувана вода са грашком.

Проја и црни хлеб лошег квалитета у количини од 50 до 200 грама максимално, представљали су дневну дозу житарица. Ни остале намирнице нису биле бољег

78 Потресно сведочење о доласку те групе људи са Козаре оставио је доктор Радомир Герић у: Radomir Gerić, „Iluzije i nada-nja“, u: *Otpor u žicama: sećanja zatočenika*, ur. Dušan Azanjac i drugi, 17–20.

79 АЈ, ДК, инв. бр. 854.

80 АЈ, ДК, инв. бр. 864.

81 ИАБ, МГ-809, сећање Михаила Берберијана.

82 Д. Стевановић, *Сура слобода*, 26,36.

квалитета; у послератним сведочанствима заточеници описују шта су јели користе придеве црвљиво и труло. И поред тако слабе исхране логорска управа проглашавала је повремено пост који је трајао два дана током којих су заточеници добијали само воду.⁸³ У појединим периодима малтене месецима су служени само кафа и хлеб.⁸⁴ Основни извор пијаће воде била је река Сава.

Такав „мени“ приморавао је заточенике да се хране свим и свачим не би ли преживели. Све што је наизглед деловало јестиво постајало је плен тих изгладнелих људи. Бројна сведочења су сагласна да су на Сајмишту конзумиране жабе, трава, багремово лишће нађено по ђубрету итд.⁸⁵ Логорска управа физички је кажњавала све оне које би ухватила да на овај начин настоје да допуне своју исхрану. Чиновник Петар Тадић из Сремских Карловаца присећа се какву атмосферу је овакав „јеловник“ направио у логору на Сајмишту: „Глад изазвана намерно од стране Немаца представља посебно поглавље нашег живота. Они су човека успели да снизе на ниво животиње. Глађу су присилили људе да пасу траву да купе отпатке по кругу логора најчешће по ђубришту. Експедиције гладних које су чепркале по ђубришту представљале су групе полу голих људи које су се тукле о сваку кост или љуску од кромпира. Једном приликом носио сам почићено ђубре у коме је било нешто мрва од хлеба и других отпадака хране. Посуду у којој су се налазили отпаци носио сам са Миленком Шуваковићем из Чортановаца. Срела нас је једна група гладних оборила нас је на земљу и отела посуду са ђубретом. Халапљиво су јели отпатке

83 АЈ, ДК, инв. бр. 833; АЈ, ДК, инв. бр. 841; АЈ, ДК, инв. бр. 857;

84 АЈ, ДК, инв. бр. 833.

85 АЈ, ДК, инв. бр. 844; АЈ, ДК, инв. бр. 864.

хране заједно са ђубретом у коме се ова налазила“.⁸⁶

По довођењу у логор заточеници су били смештени у павиљон бр. 3 капацитета 2.500 до 3.000 људи.⁸⁷ Појединци се сећају да су у павиљону бр. 4 владали најгори услови: није имао боксове, па је под био једини „кревет“.⁸⁸ Жене су биле одвојено смештене у павиљону „Ханза“, а по потреби, када се њихов број повећао боравиле су у Чехословачком павиљону.⁸⁹ Павиљони су готово увек били пренатрпани. Спавање је организовано по дрвеним боксовима где би „постељу“ делило од 30 до 40 људи. Најтеже је било током зимских дана. Просторије нису загреване, зидови павиљона били су танки, а прозори већином поломљени.⁹⁰

У Турском павиљону инсталирани су котлови за загревање воде и тушеви. Ту су довођени сви заточеници по приспећу у логор. Капацитет купатила био је 10 тушева, а сапун је стизао нередовно. И приликом купања спровођено је физичко и психичко малтретирање људи, наизменичним пуштањем вруће и хладне воде. Купатила су коришћена и за убијање тешко болесних заточеника. Они са високом температуром ту су остављани на више сати, након чега су поливани хладном водом.

Ваши су представљале константан проблем за логораше. Поред генералне нехигијене њиховом множењу значајно је допринело ретко мењање сламе на лежајевима. Популација те „гамади“ инспирисала је стра-

86 АЈ, ДК, инв. бр. 1069.

87 АЈ, ДК, инв. бр. 841.

88 АЈ, ДК, инв. бр. 910.

89 АЈ, ДК, инв. бр. 844; М. Кољанин, *Немачки логор...*, 418.

90 АЈ, ДК, инв. бр. 888; Сретенија Зоркић, „Терор у Београду за време непријатељске окупације“, у: *Годишњак града Београда*, књ. VI, Београд, 1959, 476.

жаре да спроводе посебну методу мучења логораша. У павиљону се, наиме, налазио „црни камен“, како су га заточеници називали; када би неко учинио какав прекршај наређивано му је да се скине го и седне на тај камен, а убрзо би га буве скроз прекриле па на њега не би „имао где шпенадлу метнути“.⁹¹

Логорска болница била је смештена у Спасићевом павиљону. Капацитет јој је био око 100 кревета, а поред болесника тај павиљон био је и „дом“ болничког особља. Уз саму зграду налазила се барака импровизоване мртвачнице. Пракса је била да се медицински радници, приспели као заточеници, издвоје и прикључе особљу логорске болнице. Познати су следећи лекари у логору на Сајмишту: Радомир Герић, Анђелко Анђелковић, Драгомир Стевановић, Владимир Ђорђевић, Миодраг Милошевић и Јован Крстић. Апотекар је био Симиша Катанић.⁹²

Здравствена заштита била је испод сваког нивоа што се тиче расположивог медицинског особља, лекова и другог медицинског материјала. У јеку епидемије тифуса дневно је у болници помоћ тражило и до 800 људи. Исхрана болесника била је иста као других заточеника, чиме би задатак доктора да људе излече од неухрањености постајао немогућ. Преминуле болеснике нису пријављивали дежурном лекару и по 24 сата како би други пацијенти поделили његово следовање и тиме појачали исхрану.⁹³ Често је једини лек на располагању био аспирин.⁹⁴

Постојала је и зубарска ординација са скромним

91 ИАБ, МГ-924 сећање Василија Жикића.

92 АЈ, ДК, инв. бр. 833.

93 АЈ, ДК, инв. бр. 833.

94 АЈ, ДК, инв. бр. 1069.

бројем инструмената, а једина интервенција што је могла да се ту обави било је вађење зуба.

„Процедуру“ коју је требало примењивати приликом лечења тежих болесника команда логора је јасно дефинисална. Сви заточеници што нису могли да стану на ноге, а били су старији од 40 година, одвођени су у Мађарски павиљон и предавани целатима. Чиновник Радосав Бајић из села Бешке, у логору оболео од пегавог тифуса, сећа се свог боравка у болници: „Док сам био у јакој температури није ме нико превијао, већ су ме увек посматрали и очекивали кад ћу умрети, али сам без икаквих лекова ово издржао и оздравио“.⁹⁵ Медицинско особље настојало је да на извештан начин прикрије овакве болеснике.⁹⁶ Лекари су, свесни каква им је судбина намењена, сугерисали тежим пацијентима да не долазе у болницу али нису били правилно схватани.⁹⁷

Услед поменутих здравствених и хигијенских прилика повремено је избијала епидемија тифуса. Прва епидемија 1942. трајала је четири месеца, а током 1943. избила је, како наводе сведоци, најжешћа. Епидемија је у одређеним периодима узимала толико маха да је цео логор био у карантину.⁹⁸ Женски део заточеничке популације логора није у толикој мери погађала епидемија јер су заточенице имале „више времена и могућности за негу него мушкарци“.⁹⁹ Током 1942. логорска управа је обавила вакцинисање заточеника, али је та мера дала ограничене резултате. Болесници су транспортовани на

95 AJ, ДК, инв. бр. 853.

96 Vitomir Stojanović, „Sakrivali smo tifusare“, u: *Otpor u žicama*, ur. Dušan Azanjas и други, 27.

97 AJ, ДК, инв. бр. 844.

98 AJ, ДК, инв. бр. 864.

99 AJ, ДК, инв. бр. 879.

лечење и у београдске здравствене установе. У највећем броју у Заразну болницу.¹⁰⁰

Свеопшти лоши услови доводили су и до појаве инфективних болести пробавних органа, до запаљења плућа, туберкулозе, скорбута и разних обољења срца. Последице неадекватне исхране биле су фаталне по многе заточенике. Доктор Миодраг Милошевић следећим речима описује физички изглед заточеника на Сајмишту: „Углавном су људи били крајње исцрпљеног изгледа са видно оцртаним ребрима, лопатицама на леђима, отеченим ногама као последице глади и авивитаминозе, у лицу подбули, у телу такорећи црне боје свакодневно ходања по сунцу без одеће /горње/ на чему су нарочито инсистирале логорске власти“.¹⁰¹ Према доступној евиденцији само у периоду од 11. маја до 9. новембра 1942. укупно је преминуо или убијен 4.181 заточеник.¹⁰²

Лешеве су радници Градског поглаварства одвозили колима за ђубре у Земун и укопавани су на католичком, православним, јеврејском и бежанијском гробљу. Како је то рађено сазнајемо из сведочења земунског гробара Мите Стојковића: „Налог за копање смо добијали од градског поглаварства. Имали смо по укопаном лешу 45 куна, а зараду смо делили. Укоп би се вршио по ноћи и то обично око пола ноћи... Колима би дошли испред капелице на Јеврејском гробљу, а ми би лешеве пренели најпре у капелу, а затим носиљкама до гробнице по том би по један слагали у гробницу која би била ископана тако да је у исту могло да стане око 10 лешева. Рупе смо копали по дану и то више да буде готова

100 М. Кољанин, *Немачки логор...*, 199.

101 АЈ, ДК, инв. бр. 864.

102 М. Кољанин, *Немачки логор...*, 246–265.

рака када лешеве стигну. Када би лешеве послагали у раке по њима би посипали гашени креч а затим раку затварали. Лешеве су већином били голи а многи јако кржави од повреда... Повреде су већином биле на глави и то од удара са тупим предметом“.¹⁰³

1.13. Упућивање у друге логоре

Напоменули смо да је логор на Сајмишту био тек успутна станица многим заточеницима депортованим ка концентрационим и радним логорима у различитим деловима окупиране Европе. Они ухапшеници који су прошли полицијску обраду Гестапоа на Сајмиште су пристизали са решењем где требају да буду упућени. Поред одлуке референта процењивано је да ли је заточеник способан за принудни рад.¹⁰⁴

Прве групе логораша упућене су током маја 1942. на присилни рад у Норвешку. Међу редовних одређштима били су и логори Маутхаузен и Аушвиц.¹⁰⁵ Поједини транспорти упућивани су у Бор и Трепчу, руднике од велике важности за привреду Немачке. За нашу тему важно је истаћи да су заточеници са Сајмишта од прве половине 1943. упућивани у радне логоре Хармакјој у околини Солуна и Павлос Мелас у непосредној близини српског војничког гробља Зејтинлик. Тежак физички рад, бруталан однос логорске управе и оскудна исхрана чинили су свакодневицу логораша у Хармакјоју, док су услови у Павлосу Меласу били нешто бољи.¹⁰⁶

103 АЈ, ДК, инв. бр. 871.

104 М. Кољанин, *Немачки логор...*, 426.

105 *Исто*, 281–291.

106 Више о овој теми у: Slavko Pešić, *Jugosloveni u nemačkim logorima u Grčkoj 1941–1944*, Beograd 1989; Борис Томанић, „Страдали југословенски држављани у логорима по Грчкој (1943–1944)“,

Транспорт са Сајмишта у други логор носио је нову агонију заточеницима. Као што смо навели, нису сви заточеници били способни за пребацивање у радне логоре на територији окупиране Европе. Уколико није унапред састављен списак, пре транспорта командант логора је обавештавао заточенике да се траже добровољци за рад у Немачкој. У случају да се није јавио довољан број људи управа је сама издвајала „добровољце“. Лекари су имали задатак да обаве медицинске прегледе и утврде ко је способан за рад. То је био мучан посао, др Миодраг Милошевић сећа се процене на коју је био приморан у августу 1942: „Ишло је врло тешко, пошто је људство било ослабило од слабе хране, туче злостављања и од разних заразних болести тако, да није било више могуће издвојити 3.500 људи из целог логора који је међутим имао око 9.000 људи“. Ни издвојени заточеници нису одмах транспортовани до крајњег одредишта већ су упућени у оближњи логор организације „Тот“, где се 1.000 заточеника довољно опоравило да буду пребачени даље. Остали су, према сећању Милошевића, преминули од тифуса или су побијени.¹⁰⁷

Људе би „товарили у свињске вагоне“ који би потом били запечаћени и тако их „ко марву“, сећа се један од преживелих логораша, транспортовали даље. Што је путовање било дуже, то је агонија била већа. Преживели заточеник Здравко Маричић, доведен из Руме на Сајмиште, сећа се да је транспорт од Земуна до Аушвица трајао шест дана. За све то време добили су само једном воду и то две литра на 40 људи, парче хлеба и „комадић кобасице“. Како нису пуштани вани били су приморани да велику и малу нужду обављају у вагону.

Годишњак за истраживање геноцида, 11-1, (2019), 173–201.

107 АЈ, ДК, инв. бр. 864.

Услед „великог смрада када смо се искрцали“ „многи су одмах пали у несвест, а многи су се и путем поразболевали“, сећа се Маричић.¹⁰⁸

1.14. О партизанском извору

Примарна грађа настала током функционисања Прихватног логора Земун углавном је уништена од окупатора. Истраживачи који проучавају ову тему принуђени су да трагају за документима у другим фондовима осталим као заоставштина деловања окупационе управе или послератних власти које су настојале да утврде злочине. У том погледу значајан је Фонд Заповедник полиције безбедности и службе безбедности у Историјском архиву Београда. Једнаку вредност има документација проистекла из рада Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Поменуту грађу у већини случајева чине изјаве преживелих заточеника логора на Сајмишту или чланова њихових породица.

Како указује Милан Кољанин, често су једини и најзначајнији извор на тему историје логора на Сајмишту представљала мемоарска сећања. Део сећања је објављен, а као најзначајнији истичу се записи из пера људи који су дуже време боравили у логору или били део домаће управе.¹⁰⁹ Нажалост, постоји и велики број необјављених мемоарских сећања похрањених у Историјском архиву Београда. Унутар „Збирке мемоарске грађе и бањичког логора“ похрањено је 1.200 сећања,

108 АЈ, ДК, инв. бр. 841.

109 Као најзначајнија истичемо: Boško Novaković, *Iskre u tami*, Zemun 1963; Radivoje Dimitrašinović, *Savest u žicama*, Beograd 1973; *Otpor u žicama. Sećanja zatočenika*, II, Beograd 1969; Драгомир С. Стевановић, *Сура слобода*.

међу којима одређени број потиче од заточеника логора на Сајмишту. У већини сећања присутна је идеолошка острашћеност што је посве разумљиво с обзиром на то да су забележена у првим деценијама по окончању Другог светског рата, у периоду јаких идеолошко-политичких стега што су прожимале све поре друштва. Те чињенице обавезује истраживаче да буду опрезни и да настоје да их међусобно укрштају и проверавају са другим расположивим изворима.

Један од тих примера сећања представља и сведочанство што га овом приликом публикујемо, а које је 10. фебруара 1961. дао Михаило Берберијан пред архивистима Историјског архива Београда. Сећање откуцано на 66 страница до сада није објављивано, али је навођено у радовима аутора који су проучавали ову тему.

Неопходно је указати на основне биографске податке актера овог сведочења: Михаило Берберијан је рођен 1907. године у Сјеници. Потиче из угледне породице – отац му је био војни хирург. Завршио је Правни факултет као државни стипендиста. Познавао је немачки језик. До рата је био симпатизер Комунистичке партије Југославије. Од 1939. обавља дужност заменика државног тужиоца у Ужицу. Ту га је затекла и окупација 1941. године. По уласку партизана у Ужице именован је за заменика Команде места. Примљен је у КПЈ у септембру те године. Након слома устанка повукао се у област око Нове Вароши, где су га фебруара 1942. ухапсили припадници легализованог Пожешког четничког одреда. Након истраге спроведен је у логор на Сајмишту у јуну исте године. У логору је био члан домаће управе и радио је као писар у писарници. Заузимао је истакнуту улогу у илегалној организацији комунистичког покрета отпора на Сајмишту. Крајем 1943. у једном од транспор-

та одведен је у Аустрију, где је принудно радио у једној фабрици у близини Граца. По ослобођењу је био саветник у Заводу за привредно планирање Србије. Преминуо је 2007. године.¹¹⁰

Најосетљивији део биографије Берберијана представља његов однос према припадницима Равногорског покрета у логору. У својим сећањима један од равногорских команданта потпуковник Манојло Кораћ, на основу информација добијених од треће особе, истиче да је овај партизан раме уз раме са Радивојем Кисићем пребијао заточенике.¹¹¹ Нисмо успели да потврдимо такве наводе али неки подаци говоре да је Берберијан као партизан несумњиво био негативно настројен према равногорцима.

Неименовани аутор равногорског извештаја који овом приликом публикујемо исто тако нема речи хвале за Берберијана и као његове главне карактерне особине истиче да је био лукав и подмукао. Означава га као комунистичког вођу али га не терети тешким оптужбама.¹¹²

И сам Берберијан у делу сведочења наглашава да су он и други чланови домаће управе користили свој положај и потказивали равногорце или им правили разне намештајке како би се ови нашли у немилости логорске полиције: „тако да отворено признајем, да је група античетнички расположених хоћу рећи јер нису сви комунисти били, чланови Партије, на тај начин доста ликвидирала четнике“.¹¹³

110 ИАБ, МГ-908, сећања Михаила Берберијана.

111 Манојло Кораћ, *Између Драже и Недића*, Крагујевац, 2015, 283–285.

112 ВА, ЧА, к. 117, ф. 2, д. 11.

113 ИАБ, МГ-908, сећања Михаила Берберијана.

У уводном делу сведочења Берберијан хронолошки излаже свој пут до логора на Сајмишту. Нажалост, најмањи део односи се на његову улогу у збивањима у Ужицу током 1941. године. Углавном описује повлачење преко границе Независне Државе Хрватске и повратак у Србију, околности под којима је ухапшен и истрагу што јој је био подвргнут. Најзначајнији део сведочења односи се на људе и догађаје у логору на Сајмишту од његовог приспећа у јуну 1942. до краја 1943. године. Логор је отворен неколико месеци пре доласка Берберијана што му је омогућило да сведочи о успостављању организације унутар логора, о доласку првих заточеника.

Како је и сам био члан домаће управе његов исказ о формирању и деловању те групације, и појединцима у њој од посебног је значаја. За разлику од многих сведочења што само описују злочине чланова логорске полиције Берберијан покушава да објасни мотиве појединаца да прихвате ту дужност и пружа изнијансирану слику, не прескачући епизоде трагичних збивања у којима су прононсирани злочинци показивали и људску страну. Овај заточеник верно је оцртао и логорску свакодневицу описујући физичко и психичко малтретирање, указујући на лошу исхрану, здравствену заштиту и катастрофалне хигијенске прилике.

Радећи у логорској писарници имао је и добар увид у процес пријема и слања транспорта заточеника из логора. Групи доведеној током лета 1942. из логора у НДХ посветио је посебну пажњу. Његово сведочанство о односу према равногорцима је јединствено. Нисмо успели да пронађемо сличан пример где сведок тако отворено говори о обрачуну комунистички оријентисаних заточеника са својим сапатницима из редова равногорског покрета отпора.

1.15. О равногорском извору

За разлику од исказа припадника Народноослободилачког покрета, сведочења из „пера“ равногораца су малобројна. Изузев књиге што ју је у емиграцији објавио доктор Драгомир Стевановића, преостала доступна мемоарска грађа посвећена је углавном другим темама у склопу којих аутори дају тек успутне податке о логору на Сајмишту. Услед таквог стања расположивих извора, документ под насловом „Партија комунистичка и националсоцијалистичка у српским заробљеничким логорима“ пронађен у Војном архиву у фонду Четничка архива, од прворазредног је значаја. Извештај припада делу грађе који се односи на обавештајно деловање тог покрета отпора. Чини га 27 густо куцаних страница текста и један лист на коме су, по свему судећи, руком невешто нацртани поједини објекти унутар логора на Сајмишту. Није до сада објављиван и коришћен у истраживањима на тему Прихватног логора Земун.

По свој прилици документ је настао 1944. године. Идентитет аутора остао је енигма. Читајући један део извештаја можемо јасно закључити да је био свештенослужитељ Српске православне цркве. На Сајмиште је доспео као присталица Равногорског покрета, а у различитим затворима и логорима провео је две године. Био је у притвору Специјалне полиције Управе града Београда, Гестапоа, у логору на Бањици, Прихватном логору Сајмиште и радним логорима у Грчкој. Највећи део заточеништва провео је у логору на Сајмишту, у периоду од јула 1942. до вероватно почетка 1943. када је пребачен у логор у околини Солуна.¹¹⁴

114 ВА, Ча, к. 117, ф. 2, д. 11.

Тешко је пронаћи тему из историје логора на Сајмишту која није заступљена у том извештају. Аутор детаљно говори о организационој структури логора и описује најважније функције логорске управе. Посебно језиво на читаоца делује сведочење о облицима и нивоу репресије и злочинима чињеним над заточеницима. Од великог значаја су и детаљни наводи о исхрани, хигијени, здравственим приликама итд. Сведочи и о страдању већине старца и деце доведених на Сајмиште након операције немачко-хрватских снага на Козари. У делу извештаја аутор наводи биографске податке о људима које је означавао као покретаче и извршиоце злочина.

Као и сећања припадника Народноослободилачког покрета, извештај равногорца контаминиран је одређеним политички и идеолошки острашћеним примесама. Аутор је несумњиво антикомунистички опредељен и целокупан извештај је у том духу написан.

Извори и литература

А. Необјављени извори:

Архив Југославије: Фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Историјски архив Београда: Збирка мемоарске грађе и бањичког логора

Војни архив: Фонд Четничка архива

Б. Објављени извори:

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, Београд: Војноисторијски институт 1949, I, 1.

Литература:

1. Aleksić Dragan, „Površina i broj stanovnika na području vojnoupravnog komandanta Srbije“, *Tokovi istorije*, 4/1999, 144–150;
2. Boro Mitrovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji: 1941–1945.*, Beograd: Međunarodna politika, 1971;
3. Бергвин Х. Џејмс, *Империја на Јадрану*, Београд: Службени гласник, 2007;
4. Божовић Бранислав, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд: Просвета 2003;
5. Вукотић Лазар Марта, „Старо београдско сајмиште: Оснивање и изградња“, *Годишњак града Београда*, Књ. LI, 2004, 143–168;
6. Gardinher Jonatan, *One-Way Ticket from Westerbork*, Amsterdam: Amsterdam Publishere 2021;
7. Godi Federiko, *Crnogorski front: Italijanska vojna okupacija 1941–1943.*, Podgorica, Matica crnogorska, 2017;
8. Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд: Рад 1970;

9. Dmitrašinović Radivoje, *Savest u žicama*, Beograd : Sekcija pisaca boraca Kluba ratnih vojnih invalida 1973;
10. Димитријевић Бојан, *Војска Недићеве Србије: Оружане снаге српске владе 1941–1945.*, Београд: Институт за савремену историју, 2011;
11. *Encyclopedia of CAMPS AND GHETTOS 1933–1945*, ed. Geoffrey P. Megargee, United Sates Holocaust Memorial Museum Washington 2009, Vol. I, 183–1517;
12. *Encyclopedia of CAMPS AND GHETTOS 1933–1945*, ed. Geoffrey P. Megargee, United Sates Holocaust Memorial Museum Washington 2009, Vol. III;
13. Жикић Милош, *Априлски рат у Моравској бановини: Пета армија југословенске војске у рату 1941.*, Београд: Институт за савремену историју, 2020;
14. Зоркић Сретенија, „Терор у Београду за време непријатељске окупације“, *Годишњак града Београда*, књ. VI-1959, 459–498;
15. Jelić-Butić Fikreta, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb: Globus, 1977;
16. Koljanin Milan, „Mesto logora u okupacionom sistemu u Srbiji (1941–1944)“, *Istorija 20. veka*, 1/1997;
17. Koljanin Milan, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd: Institut za savremenu istoriju 1992, 45–133;
18. Labović Đurica i Ražnatović Petar, *Otpor golorukih kroz logore*, Beograd: Grafika 1970;
19. *Логор Сајмиште: Жртве Јеврејског логора Земун*, пр: Јелена Јовановић, Тијана Ковчић и др, Београд 2018;
20. Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, London: Penguin books 2009;
21. Marković Peđa J., *Beograd i Evropa 1918–1941: Evropski uticaj na proces modernizacije Beograda*, Beograd: Savremena administracija, 1982;

22. Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979;
23. Милетић Марко, *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини: прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године*, Београд: Институт за савремену историју, 2020;
24. Nenezić Dragan S., *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943.*, Beograd: Vojnoistorijski institut 1999;
25. Nojbaher Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd: Službeni list SCG 2005;
26. Novaković Boško, *Iskre u tami*, Zemun: Udruženje Saveza boraca NOR opštine Zemun 1963;
27. *Otpor u žicama: sećanja zatočenika*, ur: Dušan Azanjas, Ivo Frol i Đorđe Nikolić, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1969;
28. Pešić Slavko, *Jugosloveni u nemačkim logorima u Grčkoj 1941–1944*, Beograd, 1989;
29. Перић Славиша, *Српски добровољачки корпус*, Смедерево: С. Перић 2018;
30. Ristiović Milan, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksi*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar 1991;
31. Ристовић Милан, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903–1918)*, Београд: Удружење за друштвену историју 2003;
32. Shepherd Ben, *Terror in the Balkans: German army and Partisan Warfare*, London: Harward Universty Press 2012;
33. Стевановић Драгомир, *Сура слобода*, пр: Ана Филиповић, Ивањица: Удружење Драгачево „Јован Бојовић“ 2020;
34. Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i*

- posledice poraza*, Beograd: Partizanska knjiga, 1983, 1–2;
35. Томанић Борис, „Страдали југословенски држављани у логорима по Грчкој (1943 - 1944)“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 11-1, (2019), 173–201;
 36. Herbert Ulrih, *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labour in Germany Under the Third Reich*, Cambridge Cambridge University Press 1997;
 37. Цветковић Драган, „Логори Топовске шупе и Сајмиште као централна места Холокауста у окупираној Србији- нумеричко одређење и квантитативна анализа, *Историја 20. века*, 1/2018, 69–92;
 38. Wachsmann Nikolaus, *KL a History of the Nazi Concentration Camps*, London: Abacus 2016;
 39. Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington Indian University Press 1999.

СВЕДОЧЕЊА

2.1. O logoru na sajmištu

Zovem se Berberijan Mihailo, savetnik Zavoda za privredno planiranje Srbije, rođen 1907 godine, sa stanom u Stanislava Sremčića br. 13.

Meseca septembra 1941. godine po dolasku Partizanskih odreda u Užice odmah sam se javio na rad u Komandu mesta Užice, čiji je komandant tada bio, sada pokojni Vukola Dabić. Od živih u Komandi mesta radio je sa mnom sada narodni heroj general Jevrem Popović.

Kao stručno lice ja sam tada bio državni tužilac u Užicu a od ranije poznat kao pristalica, da ga nazovem Narodnooslobodilačkog pokreta, mada nije tada bio Narodnooslobodilački pokret, nego bih rekao slobodarskih ideja, već progonjen od ranije na univerzitetu. Bio sam odmah postavljen za zamenika Komandanta mesta pomenutog Vukole. U tom svojstvu sam pomogao Vukoli oko vođenja administrativnih poslova, uređivanja pojedinih službi, donošenja prvih statuta ili pravila – ne znam kako smo ga nazvali a imam sačuvan jedan deo – o uređenju narodnih opštinskih odbora i o organizaciji narodnih straža, prvih narodnih organa vlasti na terenu.

To će malo da izmeni ideju, mislim kad su narodni odbori u stvari prva statutarna organizacija uopšte. Taj sam ja materijal dao lično u ruke drugu Titu, uostalom ispričaću ja to.

Dalje, mislim, ja sam radio u toj Komandi mesta a noću sam išao na teren i obrazovao te narodne straže i nove narodne odbore.

U međuvremenu je došlo do bližih kontakta sa grupom koju je vodio Draža Mihailović. Radi preciziranja ne-

kih stvari i radi utvrđivanja krivice po istaknutim pitanjima u komisiju sam bio određen ja od strane Vrhovnog štaba Jugoslavije, bio sam određen ja, drug Petar Stambolić i Vladimir Dedijer. O tome imate podatke u „Dnevniku“ Vladimira Dedijera. Zbog zauzetosti ove dvojice, Dedijera i Pere Stambolića, sve do kraja, odnosno do I Ofanzive neprijateljske ja sam ustvario vodio čitav taj posao. O tom svom radu neposredno sam obaveštavao Maršala Tita.

Sad da ne navodim šta je u Užicu bilo, mislim, posao u čemu se sastojao.

29 novembra prilikom ofanzive na Užice, ja sam se nalazio u Čačku, ja sam se po pitanju pregovora nalazio u Čačku. Tada sam po nalogu Maršala Tita jednom posebnom drezinom vratio se u Užice, organizovao odstupanje iz Užica, iseljenje bolnice, profijanta itd. Na Zlatiboru prema nalogima koje sam dobio, i najzad, među poslednjima sa još nekoliko drugova – sad ja nisam ni upamtio, a drugovi su mi pričali, a tačno kad su me podsetiti – skinuli zastavu sa Vrhovnog štaba i krenuo da odstupim. U grupi je bio: Slobodan Penezić, Marko Drljača, komandir zatvora, njega sam poslednjeg smenio, Vukola Dabić i još nekih 17 drugova.

Odstupali smo ne drumom prema Čajetini nego brdom – toliko sam puta prošao pa ne mogu sada da se setim kako se zove – ali pravac odstupanja je bio za trupama. Jedna je kolona išla dole drumom. Mi kao poslednji, ne znajući za tu kolonu, mi smo išli neposredno uzbrdo ka selu Ljubanji. Međutim, već prilikom tog odstupanja bili samo napadnuti od neprijateljskih aviona. Nama se ništa nije desilo, međutim koloni, odnosno izvesnom broju drugova koji su bili na drumu, bili su desetkovani, među njima je ubijen i sekretar Okružnog komiteta Želimir Đurić, brat Ljubodraga Đurića.

U međuvremenu je neprijateljska kolona, odnosno tenkovi koji su bili, prošli mimo nas drumom, jer mi smo

gore u visini bili, i u pravcu Čajetina. Iako je naša želja bila da se sa drugovima – uostalom to je cilj bio odstupanja – da se u Čajetini sastanemo, ja sam posebnu želju imao jer sam neke uputio a pored ostalog i dobru svoju drugaricu da me sačeka u Čajetini. Nismo mogli to da postignemo nego smo presekli put preko Belog Brda, kroz selo Mačkat, pravac Čigota gde nas je uhvatio prvi снег. Tu smo u nekoj kolibi zanoćili, odnosno ne tako nego prethodno smo prenoćili u nekoj vodenici, tu pod Čigotom pa posle smo na Čigotu drugo prenoćište i treće prvog septembra već našli smo se u selu Radojni. Preko sela Dobroselice došli smo u Radojnu.¹

U selu Radojnu smo već zatekli Vrhovni štab. Onda je mene i Vukolu pozvao drug Leka Ranković, zvani Marko tada, i naredio nam da se vratimo za Srbiju sa jednom Sandžačkom četom, da omogućimo povlačenje ostalih drugova, da prihvatimo ranjenike i da na visovima iznad Uvca kod Dobroselice uspostavimo odbranu.

Nas dvojica smo to učinili sa ovom Sandžačkom četom to jest odmornim ljudima. Njih je bilo oko 30. Odnosno poslušali smo ga utoliko što smo uzeli hlebove pod miške, ja i Vukole dobili smo konje, jer smo bili premoreni kao vragovi, i krenuli za Srbiju. Međutim, želje su bile u pogledu uspostavljanja fronta, odnosno toga fronta odbrane ali smo uspeli da izvučemo tada, sećam se dobro, Kosmajski odred je nastupao sa onim kolima i hranom itd. to smo omogućili sve da se izvuče ne toliko našom hrabrošću koliko brzinom i veštinom, jer šta nas je bilo svega 30 u grupi.

Kad smo došli do zaključka da je evakuisanje izvršeno sa teritorije Srbije, ono poslednje što je prošlo, povukli smo se i mi s druge strane Uvca, nekoliko kilometara od Radojne, neposredno iznad Uvca, odnosno neposredno iznad

¹ Реч је о селу Радоињи које се налази на путу Кокин Брод-Прибојска бања, данас припада општини Нова Варош.

mosta koji je vodio iz Srbije za selo Radojno preko Uvca, smatrajući da je normalno da taj most branimo, eventualno da omogućimo da se još ko prebaci preko noći, jer ranije nigde gore nismo mogli da uspostavimo, jer ruku na srce, neću reći da je panika nastupila ali ljudi su se povukli. Nije bilo organizovano ni četa, to je bilo još jedno neiskustvo.

Sa ovom Sandžačkom četom smo se nalazili na Uvcu, iznad toga mosta, nas dvojica od Srba, mislim, Vukola Dabić i ja. U međuvremenu sa visova su pripucali četnici na nas, jer ni Nemci izgleda još nisu došli dotle. Ovo nije moje rezonovanje, ali moje je rezonovanje u ovome se sastojalo, da je ipak ovo italijanska teritorija na kojoj smo se nalazili, i da tada nisam mogao da pretpostavim da o nekoj koordinaciji rada postoji nešto. I stvarno se tu pokazalo moje rezonovanje sasvim tačno, jer da su oni nas gonili preko ovoga Uvca bilo bi svašta. I došao sam, kažem, do zaključka da mirno možemo sa ove strane Uvca da stojimo, da više pomognemo da još neko pređe nego da tu možemo da se borimo.

Međutim, kad su ovi prepucali preko nas i mitraljezom i puškama, mi smo bili iza stenja i nije bilo nikakve opasnosti ni za koga od nas, niti je ko bio ranjen, meci su do škole u Radojnu došli gde se je nalazio štab i ostali. Oni su, razume se zaplašeni od tih metaka i toga svega otišli svi za selo Drenovu a nas su zaboravili. U međuvremenu kad nismo imali čime, Vukola i ja došli smo baš na most iako je bila pucnjava te smo most zapalili. Nismo imali ni benzina ni ništa nego pruće, slamu i seno što smo imali nabacali na most i zapalili ga. Interesantno je da smo ga na taj način srušili jer je most bio drven i bio srušen. I to je neka preventivna mera mada sad ovako rezonujući mislim da to ništa nije značilo.

Ostali smo na tom mestu sve do uveče. Koliko sam imao dotle iskustva Nemci nikad noću ne napadaju, oni

su imali neki svoj red, ujutru počnu pa teraju do nekle. Mi smo tada bili mirni. I ja onda prvi pošaljem jednog od ovih Sandžaklija da ode do Radojne, da vidi šta da radimo sada. Međutim, u Radojni tada nije bilo nikoga. Onda sutradan i ja odem do Drenove da uspostavim kontakt sa Lekom Rankovićem i prosto sam rekao da ja ne očekujem više nikakav napad jer da bi hteli oni bi nastavili. Leka Ranković tada meni naredi da se sa Vukolom povučemo sa Uvca i da uspostavimo štabsku stražu, da obezbeđujemo Vrhovni štab i taj teren.

Međutim u toku druge noći, istupe celu ovu Užičku čet, odnosno Vukulu Dabića, drugarici Cveti Dabić, Mirku Tomiću i šta ja znam oko 120 njih vrata za Srbiju. Mene zadrže tu da i dalje komandirujem.

Do formiranja ovih četa ja sam postao zamenjanik komandira čete u kojoj je bio Ješa – Jevrem komandir. Kao takvi još smo tu u Radgojni davali neko vreme stražu. Četvrtog decembra naređen je pokret za Novu Varoš, jer smo bili obavešteni da Talijani beže iz Nove Varoši. Ne znam da li je naša bila prva ili druga četa, sad to nije važno, jednu je čet, uoio Vidaković, druga četa bila je Jevrema Popovića u kojoj sam ja bio i treća četa ne znam čija je bila. Vidaković je naleteo na Italijane koji su već odstupali i Italijani su putem minobacača napravili dar-mar bilo je tamo dosta ranjenih i mrtvih. Međutim, čet, uoju sam ja vodio, iako je Jevrem bio komandir, imao sam ja više iskustva, mi smo čet, uo veli tako da nije bilo nikakvih ni ranjavanja ni toga. Ja sam najzad kao vođa patrole prvom svom isturio vod – što no kažu – vod je bio dobro organizovan jer je imao puškomitraljeze i teška oruđa što smo imali, to sam njima dao i dao municiju. To je bio vod trinaestorice, to je po nekom filmu – morate i tim stvarima dase bavite – pre rata je bio neki film i dečaci su rado bili i među njima je bio i Gvozden Jovičević

i on je vodio tu trinaesticu. On je sad sekretar za narodno zdravlje, ja sam bio komandir. Municije smo imali ali sam njih stalno gurao napred i onda sam ja otišao u patrolu sa trojicom. I pošto sam video stanje kako je ja sam eto četvrtog septembra ušao u Novu Varoš. I sad tamo postoji ulica „Četvrti decembar“. Ja sam ustvari tada osvojio Novu Varoš te godine. To znaju tamo ljudi, sećaju se kad sam ušao.

Posle sam imao nekih akcija po nalogu Vrhovnog štaba. Jedna od tih akcija je što sam išao u selo Drenovu, gde je bio Vrhovni štab i napali su Italijani a on se povukao u Novu Varoš. Tu smo proveli jedno izvesno vreme. Tada dok sam bio u Drenovi omogućio sam Vrhovnom štabu da dođe do Uvca i do Uvca smo ih pratili kad su oni odstupili za Foču. Ostao sam u Novoj Varoši i opet sam postavljen za zamenika komandanta mesta u novoj Varoši i tamo sam pomogao to administrativno sređivanje i poda mnom je bio zatvor, i sve te stvari, ali nije važno. Posle sam došao za komandanta mesta u Novoj Varoši. Nastupa mesec februar 1942 godine.

6 februara – koliko se sećam – dolazi do povlačenja naših trupa iz Nove Varoši i ja sam sa jednom grupom među poslednjima krenuo iz Nove Varoši, sa pokojnim, kapetan je bio Jugoslovenske vojske, odnosno partizan, kako se zvaše, ne mogu da se setim, Sjeničanin je, smatrajući ga kao dobrog poznavaoца terena i da će me provesti kuda treba, trebalo se provući i izvući. Međutim, nismo uspeli da se izvučemo. Ja sam uspeo da se vratim u Novu Varoš i da budem sakriven danju u jednoj iskopanoj rupi a noću sam izlazio odatle, jedno mesec dana.

Kako su saznali za mene i šta je bilo, ja ne znam, samo 6 marta 1942 godinu su me pronašli po nalogu komande četničke iz Užica. Požeški odred me pronašao. Dovedi u Užice, vezanog i uz pratnju. Ja mislim da me nisu likvidirali

samo zato što sam nosio titulu „član Vrhovnog štaba Jugoslavije“ i živog ga treba dovesti u Užice. Mada usput, onako vezan, a sneg je bio do pojasa, a jednu noć smo noćili u Beloj Reci i tamo sam bio vezan i pripet uz konja.

Doveli su me u Užice. U Užicu sam imao sreću da sam sprovedenu zatvor koji je bio pod komandom Nemaca. Tamo je moglo da bude svega, i da vas biju ali nisu mogli da vas ubiju. To je ono bilo najvažnije. Jer kad vas je uveo a komandir zatvora je bio Nemač, neki nemački narednik, ne znam mu ime, ko će to znati. Bio sam u ćeliji sam tri puna meseca. Saslušanje, to nije važno, bio sam isprebijan, i tako to sad ne вреди pričati. Jednom prilikom je vršio jedan nemački oberlajtnant lekar obilazak zatvora i mene zatekao da ležim na podu bez ičega, bez kreveta bez ičega drugog, samica samo, i pitao me ko sam ja i šta sam. Ja sam mu onda rekao da sam bivši sudija, da je eto baš ovaj zatvor u kome se nalazim bio baš pod mojom jurisdikcijom, jer sam kao državni tužilac bio starešina. On je lekar a posle sam saznao da je Bečlija, to je već mnogo značilo. Zatim, on me je pitao ko me je tukao, ja sam rekao da su me tukli četnici, a pitao me da li su me Nemci tukli, ja sam rekao da nisu. Mada sam se dugo opirao da kažem iako su četnici bili u pitanju, ali sam smatrao Srbi su Srbi, pa nisam hteo da kažem da su me Srbi tukli, jer to me je ponižavalo pred jednim strancem, ali on je video i zvao je komandira zatvora. I tada je naredio da mi se da soba, iako je samica da mi se dozvoli da primam hranu s polja i da se tretiram kao zatvorenik sve dotle dok ne budem osuđen, jer to je stvar suda. Ja sam ga uostalom to molio da prema meni imaju toliko obzira.

Mislim, da sam uspeo otuda, pre svega, što sam već prilično znao nemački. Drugo, da sam sudija bio, a za njih je sudija intelektualac koji kao čovek, po njihovim pojmovima, uopšte ne može biti komunista. Jer ja sam bio član Par-

tije, to sam zaboravio da vam kažem. (Od kad?) od septembra meseca kad sam odmah stupio, 1941. godine. I ja sam ga molio da imam onaj tretman koji mogu da imam doklegod se nada mnom istraga vodi. I tako je to ispalo.

Razume se, da posle izvesnog vremena dok su tu istragu vodili, najzad su i oni digli ruke. To postoji, to drugovi znaju, da sam se držao što bi rekli hrabro. Ali ta moja hrabrost možda je pametna bila, jer da sam priznao jednu jedinu stvar od ovih – da sam bio ovo ili ono, ne bi mi tu mogao niko pomoći niti spasti, bez obzira na sve batine.

Hoću još jednu stvar da kažem. Da drugovi gde sam ja išao u sela iz kojih je bilo dosta seljaka u zatvoru, niko nije hteo da kaže da me znaju i poznaju, mada su tražili od njih, pogotovo što sam išao i agitovao, recimo, danju uzmem patrolu i idem tamo te oko osnivanja te bolnice, te magacina, te zbog hrane, te zbog straže, sto đavola je bilo, pa čak i davanja dozvola.

I još jedno hoću da kažem da tada nisam pod svojim imenom radio nego pod imenom „Popović“. Ja sam čak i propusnice davao za prelazak na teritoriju Srbije, na onaj oslobođeni deo. I ta jedna propusnica nalazi se sada u muzeju u Užicu i potpis stoji „Popović“, baš mojom rukom potpisana.

Kažem, možda je i to sreća bila, ljudi ko vele... a s druge strane nikakve oznake se nisu nosile i ja sam se u civilu kretao. Sad ljudi su tako smatrali. Jer tamo gde sam govorio i agitovao tu nije moglo da bude sporno ko sam i šta sam.

I tu budem od našeg prekog suda osuđen na logor. Od četničkog suda. Nemci se tu nisu ništa petljali. Tu je bila intervencija, to mogu da kažem, inače da toga nije bilo na smrt bi bio kao od šale osuđen. Da nisam ubijen blagodarim ovom lekaru Nemcu jer i to su mogli pošto su dolazili

u zatvor tim pre što je u novinama izašao jedan strašan članak o meni a i bio sam ucenjen sa sto hiljada dinara. Tada nje „Vreme“ je donelo, ako imate Dedijerov „Dnevnik“ ja ću vam pokazati: „Uhvaćen Miša sudija, dželat, krvolok, ubica“ itd. Tako da je bila atrakcija dolaziti i gledati me kroz ono prozorče kao majmuna: Ali Nemac je već bio dao nalog tom komandiru zatvora i nisu mogli da uđu unutra, da me bar oni nezvanični ne tuku.

I tako sam bio osuđen od suda i sa grupom jednom od nas jedanaestorica umesto da odemo na Banjicu mi smo bili sprovedeni na Sajmište. I to je sreća bila. To je bilo 9 juna 1942. godine. To je sreća za mene bila, velika sreća. Jer Bećarević me je vrlo dobro poznao, jer i ja sam Kragujevčanin. A 1932 godine već sam bio kršten i od Bećarevića tučen.² I možete onda da mislite šta bi tu onda bilo.

I 9 juna 1942 godine došao sam sa grupom od 11 lori-ce na Sajmište. Živi su i oni će bolje da se sećaju i u Užicu se nalaze: Radenko Stefanović, krojač - on je u Prvoj krojačkoj zadruzi, Milan Karaklajić, sada je invalid, inače je bio obučarski radnik. Onda je tu bilo iz Požege, onda je sad mrtav Bonfilo³, železničar, to smo već četiri, ali ne mogu da se setim imena drugih, ali oni će bolje znati jer oni su intimniji a ja nisam mogao da se upoznam u užičkom zatvoru jer sam većito u ćeliji bio. Odnosno jedno vreme sam bio zato ga i znam bio sam sa Dimitrijem Tucovićem, on je nastavnik i šef za prosvetu opštine Stari Grad, bar bio je do pre izvesnog vremena. Tako da njih malo bliže znam a ovešta je to putovanje vozom, dolazak na Sajmište.

Mi kao kompaktna grupa bili smo u paviljonu br. 3 dovedeni. Tu smo zatekli i Kragujevčane i tu u istom boksu.

2 Божидар Бећаревић (1910–1949) шеф IV антикомунистичког одсека Одељења специјалне полиције.

3 Милан Вукосављевић звани Бонфило или Звер у једном периоду био је на челу логорске полиције.

Mi smo se popeli na najviši boks zbog buva. Tu smo mogli da bismo jer nas je moglo da stane na hiljade a bilo nas je: kragujevačka grupa od 41, nas je bilo 11. I ležali smo na onome šta je ko doneo a ko nije imao ništa ležao je na dasnama. Mi za transport iz Užica nismo ništa znali, to su tako potovarili.

Zatekli smo grupu Čačana. Ja bih to sve trebao da znam ali šta ćete kod čovek nije beležio. Ja sam se interesovao tim stvarima i tamo, ali, đavola, to se nije moglo da beleži. Da je sreće bilo kako nije bilo i kako se neki ljudi između održavanjem veza itd. mi bi sada imali gotovu istoriju. Jer ja sam rekonstruirao i beležio i nudio izvesan materijal i izvesan materijal je izašao napolje i trenutno ne znam šta je sa tim materijalom. Taj drug koja ne pominju a to je vrlo dobar drug zato me je i uvredilo ono veče to je on dao lično taj materijal tadašnjem predsedniku Vlade Blagoju Neškoviću, 1944. godine. Nemam ja sad vremena ali bih mogao da nađem i lako bi se konstruisalo.

Bila je čačanska grupa, bila je ta užička grupa, bila je šabačka grupa, i bila je Kragujevačka grupa. Nas oko stotinu do 120 i više u logoru nije bilo. Odmah da kažem, da ovaj srpski logor koji je počeo da prima i ostale sem Jevreja, u stvari da li je to 5 ili 6 maj ja sigurne ne znam, ali mislim, da je 5 ili 6 maj. I prva je čačanska grupa dovedena. U toj grupi čačanskoj kao prvoj, koliko sam ja obavešten, bio je: Siniša Katanić, Mihajlo Zlatić, Siniša je apotekar u Beogradu, a Zlatić je predsednik sindikata iz Čačka sada. Ja pominjem samo žive. Onda Neša⁴ brica, on je već mrtav. Onda su bila dva brata, krojači su bili. Jedan je od tih živ a drugi je mrtav. To će Boško da zna tih imena više.

Od grupe iz šabačke mislim da je Boško bio i bio je ovaj, koga ja sada hoću da pomenem, Vasa Žikić, sada že-

4 Ненад Томашевић у логору је водио берберницу.

leznički stručnjak, u Topličin venac 25, inače je stručnjak za radio uređaje Generalne direkcije železnica. To je jedan skroman čovek a mi nismo bili pažljivi prema njemu a to su baš one veze što onaj pominje da mi dajemo ovome i onome, a to je delo Vase Žikića, nije ni Boškovo a najmanje onog, niti je to kafedžija, sasvim drugo lice.

Odmah da vam kažem, logor je morao da ima svoj život. I kad sam ja došao tamo, drugovi koje sam zatekao tamo već su bili raspoređeni na nekim poslovima. Drug Jeličić je tada radio u ambulanti. Drug Siniša Katanić bio u ambulanti. Ovaj Radenko će da se seti, trebalo bi njega na neki način dobiti. Ja ću da kažem što se svega ne sećam. Onda drug Boško, da li smo ga za tašnera proglasili, on je od kože nešto prtljao i radio. Mihajlo Zlatić je imao još sa nekim šusteraj. Boško je radio tu i pored ostalog on je crtao, taj Boško je ispisivao adrese Nemcima jer su hteli da to bude lepo ispisano. Onda Neša, brica, je radio u frizeraju. Nemce je šišao i brijaio. Onda imali su krojačku radnju i tu su radila ona dva brata krojača iz Čačanske grupe. Pa onda je radio u toj radionici treći, to je vrlo dobar krojač bio, Bosanac je. Njegov brat je živ i to može da vam kaže Vasa Žikić, avijatičarski kapetan je sad, stanuje u Kosmajskoj ulici. Jedan tipičan primer ljubavi između braće. Njegov stariji brat koji je glavom platio zbog ovog mlađeg brata. Šta tu može brat da učini, ima tu braće i braće. Čemu se sve nije izlagao taj stariji, koji je sad pokojni, da bi onoga maloga zaštitio. I hranom i podmetanjem leđa prilikom rada i sto čuda. Najзад, obojica su otišli dole za Trepču i prema onome kako sam čuo ovaj neobuzdan učinio je neke stvari a ovaj platio glavom.

Kad smo došli u logor tamo je bio komandant logor SS Hauptsturmführer – to mu je zvanična titula bila – a što bi mi rekli kapetan, zvao se Forster. Tačno mu ime ne znam, to Boško može da zna pošto mu je ne jednom adresu ispisivao.

Verovatno je da je pisao na Berlin, verovatno da Boško i pamti tu adresu, to bi bilo od interesa, znati, jer to je poseban tip zločinca. Logor je logor i ima svoja stradanija a to kad se objekti viziraju, ali ovo ne, on je sam bio gospodar, i mi smo ga samo po zlu zapamtili. Ovo je bio komandant logora, a starešina logora, odnosno šef policije logora tada je bio Popović, četnik.⁵ Ja sam zatekao njega. Četnik Popović zvani „Bradonja“ jedini on je bio privilegisan u logoru da nosi bradu. Crnu bradu, lep čovek, pravi tip srbijanski, mislim, da je iz okoline Šapca.

Našu grupu od 11 on je pofrontio tu pred Komandanturom – to je ova kula ona je bila komandantura – dve prostorije su bile za kancelariju za prijem nas logoraša a druga je bila komandantova, itd. jer još nisu bile sazidane one druge dve zgrade.

Ovo osoblje koje se nalazilo u službi, neko u ovoj radionici a neko u onoj, tih 120 što se nalazilo, oni su stanovali u boksovima u sobama a nisu stanovali sa nama ostalima na spratovima nego su imali sobe, imali su krevete. Prema mome utisku. Ja sam zaboravio, tu je bila i grupa Bosanaca. Ne mogu tačno da se setim, ali dovedeni iz Bosne, većinom radnika. Među njima se nalazio i taj Kisić, Rade Kisić. On je beimehaniker – što bi se po nemačkom reklo. To je precizni mehaničar, kako mi danas kažemo. Tu je bilo oko 40 i nekoliko lica. Tu je bio i dezinfektor, bio je i rukovodilac kupatila, onda u kujni su radili, onda magacioner, itd. služba je bila uspostavljena samo kako Nemač može.

Moj utisak da su svi ovi drugovi i tada još prve generacije – kako bih rekao – bili u stvari levičari, neki članovi Partije, ali to razume se, niko nije ispitivao, ali svi su bili odani Narodnooslobodilačkoj borbi i Pokretu. Znači, to nije u stvari onaj slučajni pokupljeni sa ulice koji bi nešto zabr-

5 Милутин Поповић припадник логорске полиције који је вршио убиства у „павиљону смрти“.

ljao kako bi se reklo – nego je u stvari svaki od njih na neki način tu. Razume se, od tih ljudi dosta je njih ostalo dosledno tome svome, međutim, ova grupa Bosanska na čelu sa Kisićem, onda Popović, koji se valjda još nalazi u zatvoru, možda je pušten, 20 godina je dobio posle rata, bilo je za čudo prosto. Jer ovaj Popović što je radio prosto je radio da bi bolje jeo. Kisić je imao koristi od toga jer je krao i za sebe i za druge, mislim, materijalno je imao pored onog što je bio obezbedio život. I kažem ta grupa cela na neki način bila je nešto drugo nego mi ostali.

Sad se opet vraćam na sebe. To je još juni 1942. godine. Kad je bila naša grupa od 11 dovedena i pretresana tamo, ko je šta imao, uglavnom da nemamo hartije i olovke, ja sam tada gledajući ono strašilo Popovića sa onom batinom – priznajem nisu nas tada tukli – olovku koju sam imao bacio sam tu u šiblje, i poslali su nas u paviljon br. 3 i mi smo se tu našli sa Kragujevcanima koji su dobri drugovi bili. Živi je dosta njih, jedan recimo Belja on je bio čuvar živine tamo u zatvoru.

Rekao sam da su nas metnuli u paviljon br. 3 zajedno s Kragujevcanima. Spavali smo po boksovima. Tu noć smo zanoćili, i odmah hoću da vam kažem, posle onog straha što smo imali – te ovo te ono, te streljanje, te ne streljanje, itd. izvesnost, neizvesnost, mi smo jedan mir dobili na Sajmištu, uostalom mesec maj, zelenilo, proleće, cveća, to je za nas mnogo a pogotovo što sam na slobodnom zraku bio, onda sam bio sa drugovima, onda sam spavao u jednoj masi, dok sam u Užicu bio u samici. To je velika stvar za me bila. Tako da sam već tada osetio jedno olakšanje.

Hoću odmah da vam kažem, da taj logor prema mome utisku a docnije sam došao do tog obaveštenja u stvari nije trebalo da bude logor koji je trebao da liferuje ljude za streljanje. On je bio zamišljen kao logor koji će prihvatati

kontigente i preko koga će se dalje ići na ili u Mathauzen, kako su jedne grupe išle, ili će ići u druge. I Mathauzen je shvaćen kao logor za rad. Međutim, kažem, ti prvi dani su tako bili. Nas je bilo vrlo malo. Oko 40 ih je bilo već zaposleno po ovim i onim poslovima, a ukupno nas je 120, moglo se snositi.

Što se tiče hrane, mi smo tada zatekli hranu posle Jevreja. Jer Jevreji su bili likvidirani kao što rekoh do maja meseca, jer Siniša i ovi su zatekli neke lekare i neke lekarke, jer i Jevreji dok su bili u logoru imali su takođe svoju službu. A među poslednjima su bili lekare likvidirali. Tako što se tiče organizacije to je uvek klapalo. To je sistem koji treba proučavati i kada ubijaju to je sve organizovano.

Kažem, i tada smo zatekli hranu, i pošto nas je malo bilo to je lako bilo, imali smo baš se sećam prvog dana smo dobili neku cicvaru i dobili smo marmeladu. To je već prijatno iznenađenje bilo. Međutim, već juna meseca u logoru je nastalo strašno stanje. Jer su – sad bi Mitrašinovićev dnevnik pomogao da datume fiksiram jer ovako ne mogu da se setim – ofanziva na Kozari je bila jula i avgusta a ovaj pogrom je bio u junu mesecu ali mi iz tih borbi nismo još imali ljude, nego smo imali od ranijih čistki koje su bile po Kozari.⁶ I 1942 godine počinje da dolaze transporti seljaka, dece, samo muške dece. Ti transporti su često brojali po hiljadu, po hiljadu i po lica. Ja mislim, jedan je bio i dve hiljade.

Tim ljudima koji su dovedeni uglavnom je podvaljeno. U tom smislu što je svaki od njih doneo jednu ceduljicu na kojoj je ispisano latinicom, a koja je u stvari bila poziv da se slobodno vrate svojim kućama i da im ništa neće biti. Hrvati su bacali a i Nemci su bacali iz aviona. Oni su dolazeći u logor to pokazivali jer su smatrali da je to propusnica. Ja hoću

⁶ На овом месту Берберијан говори о Радивоју Дмитрашиновићу који је доведен у логор у мају 1942. године као припадник једне од партизанских јединица на територији Чачка.

da iznesem svu tragiku, ne opisujem, možda bi drug Begović našao bolje izraze, ja samo kažem tragično je kad čovek dolazi tu i poziva se na jedno parče cedulje da je prevaren. Tu je u pitanju verovanje u državotvornost bilo u državu Hrvatsku bilo Nemačku kad se nekom da obećanje da će mu biti život sačuvana ko se vrati, a međutim kupljeni su kod kuće. Tu je bilo dece sa 11 i 9 godina. Sve muško što su zatekli kud su prolazili oni su kupili, dovlačili i bacali ovde na Sajmište.

Razume se, ta ma sa nije mogla da nađe hleba ovde kod nas, jer nije bilo hleba uopšte. Kažem, i mi smo poparu jeli, hrana se iscrpla vrlo brzo, - Šta znam da li je prvi transport i mogao šta da dobije sem vode i nekoliko lista kupusa.

Dalje, Beograd je imao obavezu i to sam saznao, da hrani nas. Mi smo dobijali 500 kilograma proje.

Onog momenta kad su se ove mase silne došle u logor, onda su počeli i oni da noćivaju. Straža spolja ali znate Nemač kao Nemač on ima to detaljno da gleda da ne prođe niko ni levo ni desno, niko od njih nije dolazio da tu nešto iskaljuje, on je stražar bio, a i onda su ih često menjali da se ne bi s nekima sporazumeli mada je bilo i nekih stražara koji bi za cipele jer mi smo tu zatekli ogromno cipela i odela i zlata, nije to nama na raspoloženju bilo ali s druge strane bi komandant odvojio neku grupu i poslao u Češki paviljoni onda su oni rašivali kapute, rašivali ovo ili ono, on je sanducima slao srebro, zlato, nakit sa toga Sajmišta za Berlin. Ljudi znaju i bilo je među njima veštih. Recimo taj Drago Spejčić kad god bi otuda došao on bi uvek poneki napoleon izneo, iako su ih gole svlačili. I sa tim je mogao da podmiti nekog od stražara. Mogli smo i preko njih smo mogli da uspostavimo, jer taj je režim bio ovako labav.

Međutim kad je ova masa došla onda je se promenilo. U međuvremenu, ovaj „Bradonja“ koji je imao običaj da mlatne po koga tu i tamo, zbog tifusa bio preveden u bol-

nicu ovde u Beograd, i na neki način uspeo pomoću svojih četni kada pobegne, tako da je u logoru jedno vreme bili bez starešine tog logora, a u stvari mi smo se više sami čuvali jer to su naši ljudi, Srbi.

A onda su, nažalost, dvojicu folksdojčera doveli. Među njima Konrada Hasa i Albera. Po kazni su njih doveli. I onda nastupa strahovlada. Has na mesto ovog Bradonje postaje komandant logora odnosno šef policije. On rešava sve. Sasvim razumljivo. Kao Nemaц on je sa njima jeo i pio, imao punu vlast, i onda uvodi i ove koji su tu imali na službu bezbednosti ali tako, nekog Nikolića je našao, otada se i Rade Kisić aktivirao, od tada se taj Bane aktivirao, od tada se svi aktivirali. Postaju njegovi pomoćnici, douškaši, kako god hoćete, a pored toga imao je i ovog Albera. Obojica su iz Bele Crkve. Učili su škole, nisu nepismeni bili. Mislim da je ovaj Konrad imao 8 razreda gimnazije a ovaj ne znam šta je bio.

E, sad, masa u logoru kraj svega toga što je seljačka, što je primitivna, što je onako snažna, - logorovanje je i logor neko hiljadugodišnje iskustvo, što se kaže – besposlena pa makar kad se vajka za kućom i ovim i onim ne sme se ostaviti. Iza logora je straža bila ali ta straža nije brojna bila. Trebalo je na neki način tu masu savladati, odnosno držati u strahu. A strah je - rasporediti tačno po grupama, postaviti komandira, i komandira tući a komandir će onda sve da učini tamo šta treba. I stvarno tako je rađeno. Kažem, bilo je dana kad nas je bilo 14 hiljada. I onda je to raspoređeno na čete u kojoj je svakoj bilo po stotinu. Ta stotina je imala i svog komandira. Međutim tim komandirima bili su neki i moji drugovi iz Užica, komunisti. Postavljen je, imenovan je i gotovo.

I razume se, nastaje ono čuveno prebrojavanje „**Ap-pe**“ 6 ujutru. Pa onda 14 hiljada prebrojati pa onda ili iz straha, ja te ljude znam iz Bosanske Krajine, da su to bistri mada

ima velikog primitivizma, ali teško ga je naći, on se negde zavuče, ili je nesretni u međuvremenu umro pa niko ne zna šta je s njim, i u 14 hiljada fali taj jedan i onda se satima stoji u tome stroju i prebrojava i prebrojava, i ovi komandiri trče, i sad niko neće da prizna u čijoj četi fali. Nastaje pravo mučenje. Tako da smo ujutru takoreći na miru dok bi se doručak podelio. Doručak bi se sastojao iz male količine kafe bačene u vrelu vodu. Ja sam uvek popio to, međutim, ovi nisu hteli, a ja sam popio radi toga jer sam bio svestan – prokuvana je voda jer je inače voda zagađena bila i ipak nešto toplo u stomak, dok međutim nikako niste mogli da naviknete ove na to. Samo izvestan broj je pio a svi drugi su prosto prosipali i išli na česmu na hladnu vodu a ta je voda bila zagađena i razume se posle dizenterija, i sto čuda.

Pored toga „apel“-a drugi način mrcvarenja bio je to da se jutarnja gimnastika provodi. Jutarnja gimnastika je u stvari trebala da se ona lepa tela pretvore u kosti i kožu. Ta jutarnja gimnastika bi trajala od jutra od 7 sati kako bi došao pogotovo Konrad je to sprovodio pod njegovim nadzorom. Tu nije moglo biti zabušavanja jer ako bi neko zabušio ne bi čučanje bilo dobro i izvedeno, onda bi naredio: - Valja se! A valjanje ovako ljudi do pojasa goli, samo u čakširama, i onda po kamenjaru a to je gore nego šljunak jer je ovo blato. I onda nastane valjanje, na jednu stranu pa na drugu stranu. Ko se dobro ne valja, lupaj motkom po njemu! A uvek je bilo povoda da vas mlatnu i da vas uništite.

Tako da je ta masa počela naglo da izglednjuje, da opada. S jedne strane nije se ništa jelo a s druge strane se gimnastičilo. I pored toga svako jutro bili smo određivani na rad. Rad se često sastojao da odnesemo kamenje s jedne strane logora na drugu stranu, kamen, ciglu, drvo ili da se pobijaju stubovi za drugi red žice. I opet razume se povoda i suviše za batinanje, itd. Tako da ta grupa od juna meseca ko-

ja je došla, već u julu mesecu – dobro se sećam dana 14 jula – mi smo skupili 187 leševa. Što je u toku dana bilo palo. A na đavola ta je godina bila strašna - nigde oblačka ni u julu ni u avgustu, posle one grozne zime, ja mislim da od aprila meseca više nije bilo kiše. Tako da je nešto palo od sunčанице, а sunčаница zahvata naročito gladne ljude, itd. tako da smo toga dana 14 jula skupili 187 leševa.

Izvesna grupa, manja jedna grupa bila je određena ovde u Beogradu na rad. Tu se bazen nekome kopao i vršio istovar na železničkoj stanici. Gore na Dedinju - i ja sam nekoliko puta išao sa tom grupom - ne bih mogao kuću sada da potrefim – to je kod kuće komandanta Gestapoa Majsnера⁷ i tamo smo kopali bazen за купанје. I kažem, mi smo sretni bili kao i ovi što su vršili istovar на железничкој станици, jer bi dobili i hranu, naročito kod Majsnера bio je kazani iz kazana bi dobili po malo i mesa, komad hleba i to bi poneli u logor. S druge strane i ovi koji su nas sprovodili malo su gledali kroz prste ako bi se s nekim sastali. Tako isto i ovi drugovi koji su radili на станици, jer tu je uvek narod prolazio, а често пута су другови бацили cedulju, onako како kolona ide баци cedulju а неко нађе и ljudi су били veoma pažljivi а nije se nijedan slučaj desio да bi неко предао ту cedulju било našoj policiji било Nemcima. Tako ako napiše -molim te obavesti mog oca или majku, tu i tu, да дођу, бићу ту и ту, то је иначе била част изаћи те радити. I baš из моје групе кад смо радиле gore, један је побегao. I možete misliti kakvo је било osećanje кад смо се вратили да не буде kakve одмазде, међутим завршило се даsu нас добро избатинали и valjali по земљи.

I onda из ове групе са станице исто тако побегли су двојица. Побегao је један железничар, jer је био у uniformи, па су га железничари nekako смуvalи tamo. Bio је у uniformи

⁷ Аугуст Мајснер, виши СС и полицијски вођа у Србију је дошао почетком 1942. Био је на челу полицијско-безбедносног окупационог апарата под командом Војног заповедника за Србију.

železničarskoj pa je bilo to lako provesti. A mi smo se vraćali. Ali, otvoreno kažem i ovako i sa Sajmišta mogle su čitave grupe da beže ali nismo vezu imali. Jer je to ipak trebalo. I ovaj što je sa nama bio pa pobegao i njega su uhvatili. I ako bekstvo nije pripremljeno ne može da uspe. I ko bise usudio sam ako nije četnik. Mogao je Popović da pobegne, njemu je lako on će sa četnicima, njega će primiti ali nas neće niko. Recimo da sam ja bežao? Ucenjen, itd.

Odmah da kažem - nismo imali vezu ni sa organizacijom u Zemunu i nikako nismo mogli da uspostavimo niti sa kojom organizacijom u Beogradu u 1942. godini kad nam je najteže bilo.

Još malo da se vratim na ovo umiranje. Bio je to tako juli i avgust mesec. Po 100, 120, 130, 180 leševa dnevno. Ovde moram da pomenem lik jednog lekara koji je nažalost ostao u inostranstvu, nije se vratio, demokrata je, držao se vrlo hrabro, hrabrije nego mnogi komunista na Sajmištu, to je Dragoljub Stefanović. U Parizu sad živi, lekar je u nekom francuskom institutu, kako sam obavešten. I ovamo se bavio naučnim radom. Recimo, baš je tu, izgleda mi, ispekao pitanje tifusa. I tu je neke eksperimente vršio.

Mi smo imali ambulantu gde se umiralo a imali smo dvorište i boksove gde se takođe umiralo. I leševi bi se pokupili i onog druga do sebe bi pitao - kako se zove taj. Na taj način pravljeni su spiskovi. Lekar je bio dužan da za svakog od tih napiše - Heldung. I tu bi metnuo, recimo, Kržić Jovan umro od toga i toga. I to bi se unelo u kartoteku. Bila je kartoteka. Nemci su pedantni. Za svakog ime i prezime, odakle je doveden, godine starosti, i onda šta je sa njim bilo. Ekspedovan pisalo bi (... nedostaje red)

I hoću za ovog Stefanovića da pomenem. On je kao lekar pisao u tim „Heldunzima“ ništa manje jedno vreme latinski – inanitio, što znači iscrpenost, a u poslednje vreme

je pisao „glad“. To je možda čudna hrabrost možda i nepotrebna hrabrost. Rezonujući ovako, ali to je jedan revolt bio. Neko je ipak otišao pa je obavestio komandu o tome. Jer oni nisu ni znali to, nisu se ni interesovali, jer kad su Majšneru davali izveštaj oni su samo naveli umrlo toliko, i njega se nije ticalo šta je. Kartoteku nisu zagledali. I onaj koje to unosio u kartone, šta se i njega to ticalo. I on je brojao leševe, jer smo svi znali da se umire od gladi.

Međutim, neko je ipak rekao komandi da on takve izveštaje daje. Nisu ga likvidirali tada ali su ga sa jednom grupom koja je išla na ostrvo 801 - ostrvo kraj Požarevca, ili kod Golupca, ili Kličevca, odveden je 801 i među njima je i on kao lekar odveden. Bio je i Kompanjec a bio je i Karaklajić. Ta je grupa ta mora radila na seči. Međutim izgladnela. Ona je sastavljena od građana nas Srbijanaca, i onda ovih još očuvanih Bosanaca. Lekari su pregledali svakoga, koje bio sposoban taj je mogao da ide.

Što je ušao Kompanjec, što je ušao Milan Karaklajić kao i drugi, to je bila želja da se prosto pobegne što pre iz logora. Jer u logoru je bila smrt, a ovako smo videli po onome što se kopalo da se dobilo da jede. Radilo se na istovaru vagona, dobilo se da jede. Gde god se tako nešto radilo uvek se dobilo da se jede, nešto se uvek jelo. A u logoru se trošila snaga kroz gimnastiku i prenošenje cigala i peska. A kažem, za sve to vreme je bilo 500 kilograma buđave proje. I kako ćete podeliti na 10 ili 14 hiljada? Ili 18 hiljada?

Onda, kad već proju pomenuh, što se tiče hrane, ujutru smo imali tu kafu nezaslađenu. Mi ovako građanski vaspitani većinom smo pili. U ja sam u bližem kontaktu uveravao drugove da piju i mi smo pili. Većina Bosanaca nije pila i prosipala je kafu. Za ručak tada imali smo kelj. Ali to je teško reći kelj, nego prosto listovi očupani od kelja, valjda na pijaci, što ja znam. To kao da je pokupljeno, to sam Bog

sveti zna šta je to: Kolika je količina bila donošena na nas 14 hiljada, u kazanu bi se to svarilo ali neposoljeno.

I hrana bi se primala na taj način što bi personal prvo primao. To onih 40 po radionici itd. To je tragedija, šta ćete. Tu hranu je opet delio personal. I kad se zahvatalo iz kazana to je opet bilo ono kaplarski, jer kaplari u vojsci prvi primaju sa svojom porcijom. Tako ko je primio među prvima ipak je bilo nekog lišća, a oni zadnji koji su primali došli bi na red oko 5 sati jer se radi o 14 hiljadi ljudi a kazana nije bilo toliko tako, da je preko njih polovine dobilo neslane vode. Tako da je glad bila strahovita. Ne može ni da se govori o gladi, jer glad pretpostavlja da se nešto ima a ovde nije bilo ničega.

Onda se prešlo na žabe, prešlo se da se krađu krompiri prešlo se na kožu od krompira, glodali su drveta, neke koske su razbijali pa sisale, ne mogu prosto da nabrojim sve te nevolje. Ali, ono što je još najstrahovitije – dejstvovalo na sve, mislim, na ove iz Bosne, to je nestašica duvana. Tu su se čak i neki drugovi komunisti, znate - ako je on bio personalac ili ako je mogao doći u kontakt sa stražom ili je bio malo inteligentnije da dođe do cigarete ili nekog pikavca, a cigareta je bila nešto neocenjivo. Za cigaretu se mogao neki sakriven napoleon da dobije, ili neki prsten ili neki sat, ko zna po kojoj ceni je to skriveno u onim dronjama već i krpama. Za tu prokletu cigaretu i onaj mali komadić buđavog hleba što je dobio davao je. I to ne za celu cigaretu, ni za četvrtinu nego da samo jedan dim povuče. Ko je imao toga, kažem taj je mogao i kapital da stvori.

Svet je tada umirao. Umiralo je i u ambulanti. I sve ono što bi mi prikupili prilikom egzercira ili prilikom neke druge kaznene akcije, nije mogao da mrda, noge otečene, mi bi to slali u ambulantu. Međutim, ambulanta nije mogla više da primi, mislim oko stotinu, 120 najviše, i jedno vreme

je одношено u Мађарски павилјон. I то је испала „bulanta“ како су је називали ти људи који су тамо ишли.

U ambulanti се нашло неке поштеде. Makar дан-dва се одморите, тамо лежи те, другови лекари ваши и никад је нису нападали, поštoвали су. Међутим, питаš ове где иде каже: идем u bulantu! Где је то? Каже: U Мађарски павилјон! I читаве колоне тих јадних као u војсци од ујутру још i читав ред ту. I човек ту u логору i не зна те шта се све дешава. Док једном - шта је са тим из амбуланте, не знам који је i кад сте ви отворили ту ambulantu, док каже: „Crни, каква ambulanta, то је губилиште?“ – „Kakво губилиште“ Каже: „Sве ове што доведу ту, преко ноћи убјују motkama i вешали i готово то!“ I онда прava ambulanta није знала шта се тамо дешава док теже болесних из праве амбуланте нису пребацивали u Мађарски павилјон. I ту се несретни Kисић прославио. Тако је он себе афирмисао. Onда је дошао i овај из Kраљевачке групе, нажалост, поручник бивше Југословенске армије, не знам како му је име било, па смо тог поручника ми смунали i послали u Mathauzen s једном групом, онда је место њега дошао Bane i Bane је до краја дозлогрдио. Али онај је био авијатичарски поручник из Kраљева, не могу имена да му се сетим, али сетиће се неко од оних.

U међувремену, кажем, те масе нарочито из Bosне су donели i tifus. I то је трагедија за логор - dizenterija i tifus. Не само глад него i dizenterija i tifus су почели да чине своје, не толико tifus колико dizenterija. Али, ово није толико важно, што су ови људи умирали него је важно да сад добија своју улогу D-р Jung, лекар Gestapoa. I он разуме се наредује карантин. Тај карантин доводи до тога, да i oficiri i штаб SS није смео да напушта логор него се за њих спремају постелје. Зидају се две посебне куће, горе на улазу, јер тога није било пре тога. Сем команданта нико логор није смео ни могao логор да напусти.

Dok smo mi od 7 ujutru do 7 uveče bili u strahu a nismo ni bili u strahu nego jedino što smo bili gladni ali da ne može drugo šta da se desi, sad odjednom imate ceo štab tu. Onako besposleni, obesni, donosili su piće, jeli su dobro, jer što se za nas donosilo za njih se odvajalo, Dalje, kad su počeli da dovode grupe iz Srema, iz Vojvodine, iz ovih mesta, ovi su donosili hrane, čitave šunke, slanine, itd. Sve je to išlo u kazane njihove, tako da su orgije prosto zavedene u logoru. Pod tim orgijanjem je došlo da i noću prirede -ranije smo bar noću bili mirni- dok sad čujete ovog su premlatili za ovo, onog su premlatili za ono itd. Prva premlaćivanja su, ali to u pravom smislu premlatiti, znači ubiti do kraja, skupa pijani pozovu stražare, a stražari se dotle nikad nisu mešali, bili su van logora, mislim, da ne intervenišu, i onda s motkama i žicom uvijenom u kožu prosto su ubijali. Recimo, u paviljonu br. 1 gde je bilo 5 hiljada čujete jauk ili kod nas, ali, kažem, prva premlaćivanja su počela na taj način, kao što rekoh da je bilo drugova koji su ipak trgovali s Bosancima. Baš iz ove Kisićeve grupe bilo je na žalost, drugova, kao i uvek, često puta nisu vas potkazali da ste politički radnik ali su vas potkazali da imate zlato.

I Konrad je sa svojim društvom pošao u potragu da nađe zlato, i onda bi razume se nastala ta tučnjava i ovaj bi prokazao i ne bi ga više ni bilo. I onda kad se to počne, onda uhvati jedna histerija i onda se ni zašta mlati i ubija.

I onda je bilo i spolja slučaj inženjera Obradovića. Bilo je suđenje nekoj ženi, njegovoj snahi koja je potkazala da je on bio u Španiji.

I jedna je stvar za nas bila dobra na Sajmištu. Da ni za koga od nas nije nikakav dosije došao za nama. Nego, mi smo svi bili: ime i prezime, godina rođenja. Inače, ništa više. Izuzetno, ako bi se neko tu našao pa dostavio, ko što je u tom slučaju Obradovića, mi smo znali, ali oni su sad

saznali da je on bio u Španiji. A za koga su oni što saznali onda teško njemu. Tako je jedne noći i ovaj, baš kad je dovedena ova grupa sa ostrva, kad je otuda vraćena, među njima ne znam коли ko je normalno preživelih zdravih vraćeno, ali vraćeno je dosta bolesnih. Te bolesne su morali kolima da prevlače. Iako je i Obradović bio u personalu, činio je grupu personala, on je izazvan da on vodi tu grupu, a međutim mi smo već saznali da postoji nešto protiv njega, naročito poseban tretman je bio iako je komandant Ferster imao prema njemu izvesne obzire, jer je tu zidaо jednu кућу, па zidaо drugu, onda га питао за савет за један стан у Београду његове пријатељице, не знам које. Те ноћи тај инжењер Обрадовић просто је без икаквог повода моћком убијен. Да је он убијен ми смо познали по панталонама које је сутрадан тај Поповић на себи имао. А све оне што су се вратили са острва потрпали су у Мађарски павилјон. Једног од тих ја сам успео да изведем из Мађарског павилјона преко једног грозног крволога то је овога Bonfila Vukosavljevića. Јер он је био наследио Konrada, односно прво као његов помоћник био па је онда Konrad премештен, јер је дозлогрдио био на Сајмишту, нарочито кад је Majniker дошао, он их је уклонио. И тај Bonfilо је интересантна личност. Он је имао извештај број похвала од стране немачког Vermacht-a ради учешћа у борби против партизана. Тај Bonfilо је на првом тенку који улази у Чакак он на тенку био. Тај Bonfilо је добио и чин наредника немачке Армије. То је онако велика ствар. И то није лаж. Сва је та документа doneo у затвор, на сајмиште, ја сам их читао. Тај Bonfilо је знао и причу о мени, једино он. Међутим тај Bonfilо је уједно син оца који је у Првом светском рату, Чаћанин је иначе, служио као Аустријски шпијун, и који је 1918. године био стрелјан као шпијун. То сам од Bonfila сазнао. Тоба Bonfila сам ја питао како и зашто, како је могао он као Србин Шаћанин да учествује у читавој тој работи. Он

objašnjava na svoj način nekim ogorčenjem prema ovim ili onim, međutim, on je sifilističar bio, on je mesar bio i već po tom grubom zanimanju on je tako kao čovek male vrednosti tražio izvesnu afirmaciju, to je poseban psihološki ili psihopatski slučaj, kako hoćete, i taj je eto hteo na sajmištu ne više iz ogorčenja da pomaže Nemce, nego prosto naprosto putem svojih zasluga, putem zasluga koje bi stekao na sajmištu da izađe sa sajmišta.

To podvlačim radi toga, što Bonfilo je znao i Sinišu Katanića, što je znao za nas sve otud odovud da mi nešto šnjuvamo i njuškamo, Bonfilo nije otišao da to kaže ili on po svojoj inicijativi nije nas nijednog ubio.

Međutim, Bonfilo, što se tiče ovih je bio glavni izvršilac u Mađarskom paviljonu. Čudna je to stvar. Ako je čovek već leš, pa makar bio i tvoj drug, ili poližeš, ili ako opet nije to grupa Čačana ili grupa Kragujevačka, ili grupa Užička ili tako, koja je i tu, iako je Partizanska, ipak nije bliže, ipak je sve to srpsko, srbijansko – ne znam da li sve to da pišete, ali ja vam objašnjavam radi psihologije. Jer, na primer, Kisić kako je objašnjavao što je tu ubijao ove: „Pa oni su već polumrtvi, ja sam im samo pomogao da umru – da se oslobode muka!“ Sad to i Ajhman⁸ govori, to je psihologija zločinca. Tako isto i Bonfilo.

Bonfila bi trebalo možda posebno da žigoše svirepost, ovo, ono, ali nije ni on bio nimalo svirepiji nego drugi. Ali jedna stvar kod njega. On je znao o meni jer on mi je rekao. Međutim on mi je -ne znam zašto sam mu se svideo - on je prosto zbog onog mesta što sam zauzimao na sajmištu meni hteo da učini sve. On je na primer, jednog mog koji se nalazio u tom Mađarskom paviljonu a koji je doveden sa

⁸ Адолф Ајхман високо рангирани нацистички функционер. Током Другог светског рата био је једна од људи задужених за решавање „јеврејског питања“. Ухапшен је 1960. и у Израелу осуђен 1961. године на казну смрти.

ostrva, ne mogu da se setim imena, ali seljače jedno iz Bajine Bašte. Čim sam čuo da se taj nalazi u Mađarskom paviljonu a noć je bila, to mi je rekao baš ovaj Popović, jer je taj rekao: „Molim vas recite Miši da se nalazim tu!“ – ja sam Bonfila zamolio i ono što ni po koju cenu nismo smeli da radimo, Bonfilo je uspeo da toga odmah prebaci u pravu istinsku ambulantu. Razume se, tu je bio D-r Gerić i ovi lekari i D-r Anđelković, D-r Stefanović itd. oni su se zauzeli da ovoga dečka spasu, ali nisu mogli, ne znam, nije dizenterija bila, ja sam svo vreme probdeo kraj njega i limun sam mu našao ali nije moglo da mu se pomogne da ostane živ. Ali kažem ne bi ga mogli preneti ni po koju cenu da Bonfilo nije to učinio. Moglo ga je to glave stati ali on je meni to učinio.

Dalje, Bonfilo je učinio ovu stvar. U julu mesecu pošto je komandant logora bio on je na moje navaljivanje od ovih Bosanaca izdvojio decu. To je bilo 1942. godine jula meseca. Roditelji su doveli po dvoje po troje dece. On je uzeo te smo svu tu decu pokupili i odvojili. Preko 400 dece a možda je i više bilo. Možda je i 800 dece bilo. Zašto smo ih izdvojili?

Pre svega, zato što smo decu mogli, jer Bonfilo je raspoređivao ko će prvi da jede, mogli posle personala – to je moje, mogu bez preterivanja bez hvalisanja, eto drugovi neka kažu - mogli su oni odmah posle personala da jedu. Dalje, kod dece se nikad nije gledalo da li su svi u stroju tako da posle personala deca su odmah odlazila na kazan za hranu. A to je vrlo važno, makar i listovi se jeli. Ipak je tu bila izvesna količina masti i loja, jer hrana koja je bila donesena od onih koji su dolazili u logor, svaki je bio pretreseni sve se to bacalo na jednu gomilu, i onda su u magacin odnosili a ako je manje onda neposredno u kujnu.

Čudno, možda niko to nije pomenuo kod Bonfila, ali ja hoću objektivno da govorim stvari kako su se odigra-

le. To je njegova zasluga što je došlo do tog izdvajanja dece i mislim u tom smislu što me je poslušao. To uostalom zna i Boško. Ja sam na neki način tako na njega uticao, on je zlikovac, a zlikovac se boji izvesnih stvari, a ja sam bio državni tužilac, sudija a bavio sam se tim pitanjem jer me uopšte psihologija interesuje. I ja sam na njega uticao, jer bih ja komunisti govorio na jedan način a njemu sam govorio o bogu i o duši itd. imaš li decu? – nemam: E pa daj, sevap je, učiniti! I interesantno on je to prihvatio. Možda on ne bi toliko to ni prihvatio, pogotovo što je znao ko sam i šta sam, nego on je video da ja sa Stefanom, drugim i trećim tu u logoru, ima tu interesantnih i neverovatnih stvari što sam ja lično doživeo, i to sam možda sve zbog toga doživeo što sam ja za njih bio Rihter sudija. Možda sam to doživeo zbog toga što sam ja radio u logorskoj kancelariji, ne njihovoj SS kancelariji nego u logorskoj, možda to i zbog toga što ipak taj kontakt svako od nas pa makar da je bio recimo dezinfektor je predstavljao neki pojam, čovek poverenja bio, ljudi hoće i drukčije da tumače a ja kažem čovek od poverenja sam bio, u tom smislu, bar za ovaj svet. I Bonfilo nudeći mi sva ta dokumenta mislio je da ću i ja progovoriti nešto za njega itd. I ja sam ga baš uveravao da njegove zasluge neće biti zaboravljene itd., sigurno će mu priznati Nemačka Armija. I on me je poslušao to. I tu smo decu izveli, to je numera jedan.

Drugo, tu smo decu odmah obukli. Baš opet ih je Bonfilo obukao, jer to je odelo bilo od streljanih Jevreja a on je bio komandant tu i on je imao ključeve od magacina pošto je on te svlačio i uvodio unutra. Onda sam i ja dobio jer ništa nisam imao na sebi, a dobili su i drugi preko ona dva brata krojača, Vasići se zovu sad se setih. Ali tu decu smo obukli.

Dalje, tu decu smo na taj način spasili da ne egzerciraju, što je velika stvar bila. Mada smo znali za roditelje šta

će da bude i kako će da bude, jer i dotle je bilo često puta da otac umre a deca leže na njemu. Onda smo decu odvojili u poseban paviljon, nisu više ni sa roditeljima bili zajedno, mada su roditelji protestvovali. Često puta sam intervenisao, ne samo ubeđujući nego svađajući se sa roditeljima.

Deca su bila odvojena u poseban paviljon ili u jedan deo boksova, ali ne mogu sad da se setim.

Dalje, na koji je način Beograd to saznao, ja ne znam, tek jednog dana su došli da tu decu pokupe. To je već velika stvar bila da ih Beograd preuzme i Beograd ih je preuzeo. Ali kad su spiskovi sastavljeni ja sam bio dužan da sastavim spisak jer se po spisku predavalo a trebao sam da izdvojim svu decu od 14 godina pa naviše, međutim ja sam u te spiskove gurnuo svu decu i one od 18, 19 i 20 godina. I među njima se nalazio jedan koji je sad frizer u Prizrenskoj ulici zove se Milić Cvetković, pa onda Nazor, brat i sestra iz Dalmacije su oni. Interesantno Boško se seća više tih imena nego ja, jer ja sam gledao godine a nisam gledao ovoga ili onoga.

Milića Cvetkovića sam posebno imao kao neko zaduženje jer je on doveden iz Beča sa jednom grupom od 57 naših zatvorenika. Među njima je bio i novinar Milan Jojić i još neki drugovi. Ja sam molio Milića Cvetkovića da se seti tih imena da konstruišemo celu tu grupu. Oni su bili dovedeni na Sajmište i tu su proveli dva dana i cela grupa je ta streljana sem toga Milića Cvetkovića, prosto za koga sam seja i rukama i nogama zauzeo jer je bio dete od 16 ili 17 godina. Zauzeo sam se prosto na prosto onog dana kad su ih prezivali, opet pomoću jednog Štefana iz Osjeka, koji je bio nama naklonjen i koga su posle prosto ubili kad su saznali, ubili su ga prosto štapovima, a on je bio tako neki duševan čovek i bio zaljubljen u neku našu devojku iz Beograda, valjda je i ona uticala na njega to je retko duševan čovek bio, Johan Štefan i preko njega, on je uticao na tog narednika

deda Rajciga da se spase taj Milić Cvetković. Mi smo obično na kartonu pisali gde je ko odveden, pa iako je na Banjicu mi smo pisali nach Belgrad. I tako je on s tom grupom ostao i cela ta grupa ostala, mislim od 800 ostalo je 600 u životu. Toliko eto za Bonfila. Od te grupe obrazovani su transporti. Za jedan transport sam rekao da je išao na ostrvo. Ima tu živih dosta a među njima je bio i Kompanjac, koji je dao tu izjavu, on da među njima je i ovaj iz Užica Karaklajić Milan. On je jedini koji je uspeo da pobegne sa toga ostrva, da dođe u Užice i da ga opet uhvate tamo. Oni su tamo vrlo dobro jeli i sva je nesreća što su dobro jeli jer su sa izgladnelim stomacima i često puta prosto bi došli na obalu Dunava da vrše nuždu i tako bi se preturili u vodu tako da se vrlo mali broj od njih vratio. Recimo Milan Karaklajić uspeo da pobegne zato što je radio u kuhni, jer on je mali bio rastom, dečaćić, od 17-18 godina, onda drugi ili treći, takvi su ostali, možda su i građanska lica, jer dok smo mi pili makar i kafu dok su ovi prosipali, i mi smo ipak neku meru znali – najesti se. Koje tamo likvidiran, likvidiran je a ko nije doveden je o- vamo i u Mađarskom paviljonu su likvidirani. Ta je grupa bila prosto grupa prokuženih, prokužena u tom smislu što je dovedena na Sajmište i kad je prvi transport bio ona je ekspedovana van i prosto su bežali od toga da oni pričaju o tom životu šta se na tom ostrvu desilo. Prosto ta cela grupa, onih koji su mogli da rade oni su bili izolovani, oni koji su bili za umiranje njih su u Mađarski paviljon za likvidiranje tako da je onaj ostatak od te grupe, to su građanska lica koja su i tamo neke funkcije vršili, oni su i ostali i obrazovana je sa ostalima jedna grupa koja je ekspedovana za Solun.

Ali eto ostao je Kompanjac, ostao je Milan Karaklajić, on je pobegao, ostao je Radenko Stefanović koji je u Užicu, i oni mogu da se sete onih drugih, onda ostali su i neki Kragujevčani itd.

Da se vratim i da ovde pomenem, to su mi pričali, a to je sušta istina, ovaj D-r Stefanović, koji je pisao kod umrlih „Inaninctio“ i koji je poslat na ostrvo da u stvari bude lividiran na ostrvu, prilikom vraćanja, kažem, ipak je čestit čovek on je i ovo učinio -kad su ih u brod on je iskupio ove pogorelce i na srpskom jeziku održao im govor tako da ga Nemci nisu mogli razumeti, i rekao im onima koji ostaju da ih nećemo zaboraviti, hrabrio ove drugove, i to je jedna vrlo krupna stvar. Međutim našlo se ipak da su rekli da je takav govor održao, ali sreća je što u komandi više nije bio komandant Ferster nego je došao onaj drugi komandant Majnik. Zbog toga je Stefanović zvat ali nije mu se ništa desilo, ali je vođeno o njemu računa kao sumnjivom i spremalo se da bude likvidiran, međutim on je ubačen u onu grupu za Solun te je i on otišao sa Sajmišta. Ne mogu da se tačno setim datuma kad me Majnik došao, čak ne mogu da se setim ni vremena, da li je jesen bila ili kad. On je takođe bio kape-tan iz SS trupa. Već po samoj prirodi lep čovek, stasit, dok je onaj Ferster bio krivih nogu i ružnog lica itd. i to treba uzeti u obzir, često puta što narod kaže – bog ga obeležio, ima tu donekle i istine jer takvi ljudi žele da postignu svoju afirmaciju putem zločina. To Majniku izgleda nije bilo potrebno, video je svu bedu i sav jad što se dešava i on je isforsirao da Hrvatska država preuzme logor na Sajmištu. To apsolutno znam, to će i Mitrašinović da zna, možda nije uneo to u dnevnik ali će on to bolje znati jer je tada bio magacioner kod nas.

Mi smo tada počeli hranu da dobijamo. Više nismo buđav hleb primali nego smo imali pšenični hleb, onda počeli da dobijamo sočivo i što je najvažnije počeli smo da dobijamo i so, jer to treba doživeti što znači jesti bez soli. Pa one vrućine. I sa Majnikom počinje jedno snošljivo stanje u logoru. On je drukčije gledao i na Stefanovića, jer Stefanović

nije nikoga bunio nego samo konstatovao da se ne zaboravi, kako je on to govorio. Majnik je isto tako i u odnosu na drugog, neću da imenujem, to je lice živo, kad su uhvatili novine, to je Bonfilo rekao jer su se znali još od ranije iz Čačka itd. rekao za njega da on novine čita, nemački jezik je znao takođe, stvarno nemačke novine, jer mi smo novine stvarno dobivali najviše blagodareći Mitrašinoviću, blagodareći Kataniću a naročito Vasi Bojaniću koga treba takođe pozvati, jer ne treba gledati na ovo i ono, on je bio samo vešt čovek a nije komunista bio ali mislim da bi čestito kazao ono što zna. Možda će Vasa Žikić znati za njega gde radi. Kažem, naročito je aktivan bio taj Bojanić ma da ga mnogo ne pominju, jer se nije posle rata neposredno vratio nego je ostao duže u Beču gde je radio.

Mi smo dobijali novine na taj način što su uhvatili vezu sa onim grobarom iz Zemuna koji je leševe odnosio kolima, po troje-četvoro kola. To su stvarno bili leševi, potpuno svučeni, gola tela kao cepanice nabacani na kola, to se noću odvozilo. Verovatno su nekom ciradom bili pokriveni. Kažu da je među njima bilo i obamrlih a da nisu svi bili mrtvi, ma da bi to malo teško bilo sem iz Mađarskog paviljona jer ono što je iz ambulante izneseno, to je lekar konstatovao smrt. Ne znam, kažu da je bilo obamrlih i da ih je ovaj na groblju posle dokusurivao pijukom. Ne znam, tačno ali tako se pričalo. Preko njega se unosila štampa i duvan i mnogo što šta. Ne zato što je on bio tako dobar čovek nego što je Mitrašinović imao u magacinu i marmelade i putera itd. jer je to ujedno bio magacin i za SS-ovce.

I kad je ovaj drug rekao da je novine dobio odmene da ne bi otkrio čitav taj krug a otvoreno kažem da nije dobio novine od mene. Ja sam po neke novine dobio kad se izvrši pretres pa ostanu neke novine. I ja to nisam nikome predavao nego bi tu ostajale. Hajnike me je zvao i rekao mi da mu

je rekao taj i taj da je odmene dobio novine i pitao me jesam li ja to uradio Ja sam se mislio šta da kažem. Reći ne, znači da me ubiju. Reći da, možda se izvući na neki način. I ja sam rekao da dao sam mu novine. Jer ako kažem ne, prebiće me i opet moram reći da. I uzeo sam na sebe onda to. Majnike me vrlo oštro grdio i ukorio me, možda i sam stekao uverenje da možda i nije tako a da ja preuzimam odgovornost. I odmah hoću da kažem da bih mogao da radim ono što sam radio ja sam, pošteno da vam kažem, svaku stvar koju sam radio možda je jedan ili dvoje da su znali, a najčešće niko nije znao šta sam radio. Niko na primer nije znao da sam ja u spiskove ubacio taj veliki broj dece starije od 14 godina, Boško se seća ovog Milića, možda se seća što je pre neki dan svedočio za njega i nekih. Dalje, niko nije znao da sam ja neke drugove sudije kad su ih doveli i hteli da vode na streljanje, jer su ipak dolazili neki spiskovi iz Beograda gde je ili naša vlast intervenisala ili Gestapo, i izvesna lica hteli da vode a ja sam davao izveštaj da je on „gestorben“ i onda u prvi naredni transport koji je bio ja sam ga u njega ugurao i izbacio napolje, jer je bilo je važno što pre logora se osloboditi zbog tog nesretnog karantina. I u tim pauzama bilo je transporata, karantin prestane i gotovo. I to nije bio jedan slučaj da je tako otišao.

Da završim sa Bečkom grupom. To treba posle povezivati ali ja ću ovako da pričam kako se sećam. Bečka grupa je došla na ovaj način i to je vrlo važno da se to zapazi. Oni su u Beču radili. Oni su došli sve lepo obučeni i sve lepo uhranjeni, itd. Radili su na nekim poslovima ali u logoru su bili i opet neko je osoblje bilo. I radeći tako duže vremena, jer su oni transportovani među prvim transportima 1941 godine sa Banjice, oni su se povezali tamo, i rekli su im, pošto po logoru uvek ima priče, onaj ko je bolestan i nesposoban za rad taj ide kući. I, baš mi je ovaj Milić pričao,

veliki broj od tih i među njima i on, su se ubacili u tu grupu, prosto blagodareći intervenciji nekog od tih lekara u logoru i da dođu ovamo. Međutim, ovi su prosto naprosto celu tu grupu osudili već tada na smrt. Dovedi su ih na Sajmište i ovde su, čini mi se, samo jednu noć prenoćili i odvedeni na Banjicu i svi streljani. Sem toga malog Milića.

Hoću da vam kažem, da je to bio jedan pakleni sistem tog svega rada.

Dalje, sa Bosancima je ovo bilo. Kad je karantin bio obustavljen jedno vreme onda je sa Bosancima i drugim zatvorenicima odvojena jedna grupa tu odmah preko puta Sajmišta TOT i to oko 3.000, koliko se ja sećam, oko 3.000. Ti su opet na vrlo dobru hranu bili bačeni. Oni su imali tetelinu, imali su marmeladu, itd. Međutim onako izgladneli, ja konačno ne znam koliko je njih otišlo, a to je ta grupa koja je za Norvešku otišla, možda da je do 800 od te 3000 ostalo. Blagodareći toj Totovoj grupi, mi građani i građanska lica smo se oporavili. Jer tamo se dobro jelo a taj Vasa Bojanić je uvek prelazio tamo da ih šprica jer njega su kao nekog lekara vodili a Vasa je bio jedan prefriganac kako samo može da bude, on bi otuda dovukao sve što bi mogao da dovuče, neko mu dao puter, neko meso, neko ovo ili ono, te smo tako i mi osetili da to postoji. A to je stvarno Vasa radio a niko drugi. On je špricao – izvinite za izraz – od tripera i sifilisa SS-ove ljude i on je sa njima, a opet to nije smelo da se zna i da ne sazna komandant, i na taj način ih je prosto mogao ucenjivati, i onda on prelazio tamo. Tako je ta grupa još dokrajčena.

Dalje, krajem avgusta je od ove Bosanske grupe i to Bosanke grupe što je preživelo, ja mislim oko 3.200 do 3.500 što je preživelo, baš te spiskove sam ja dao Vasi Žikiću i on dao tome električaru i posle Vasa uzeo od električara i 1944. godine ti spiskovi dati. Jer ja kažem sve sam to mogao da

imam, kucao sam u nekoliko primeraka, prosto tražeći da se na neki način proturi to, spisak se mogao proturiti, ali eto tako, ja nisam mogao vezu održavati jer nisam smeo to da radim, ja sam mogao samo ovako neposredno. A mnoge stvari ne mogu ni sad da znam jer zato u želji da činim mnogo više nego inače što bih moga ja nisam mogao, recimo, tu grupu da organizujem, i ovo i ono oko logora, ali gde je trebalo da se interveniše intervenisao sam po cenu svega. Zato sam mogao da kažem radilo se ono što sam ja rekao. Radilo se i to, reći ću posle, ima i ta priča, Nego da likvidiramo ovu grupu Bosanaca.

Ta je grupa potovarena, te je iscrpeno jedno, jedva se vuklo, prosto jedno drugo su nosili, to je poslednje od tih 14.000 što je bilo na Sajmištu, potovareno u vagone u Zemunu, tovareno po 40 i 50 pod izgovorom da ih vraćaju kućama. Međutim dugo su ostali u Zemunu, dugo su posle ostali u putu tako da kad su u Jasenovac došli ta je grupa već pola bila mrtva, masa je još tada dokrajčena usput. Da li je još ko ostao u Jasenovcu živ ili je tamo najzad likvidiran, tako da ti Kozarčani, sem ove dece koja su na ovaj način spasena, nije ničega više ostalo. Tu i tamo možda je neko lice ostalo, i to bi trebalo pitati. A to je bilo između 14 i 20 hiljada sigurno koliko ih je kroz Sajmište prošlo. Neki su verovatno ostali, ti koji su otišli za Solun, jer samo iz te grupe otišli su za Solun i gore za Norvešku, preko TOT-a što su otišli. Odmah ću da kažem, da je i za Solun i za Norvešku od njih malo moglo da se odvoji. Prilikom odvajanja pregleda je vršio D-r Anđelković i on može o tom zdravstvenom stanju najbolje mišljenje i ocenu da da. Gerić je bio pušten pa posle opet uhvaćen, ali D-r Anđelković je bio tu i pisali smo zajedno spiskove. A bio je i D-r Stojanović koji je sad u Nišu.⁹

⁹ Доктор Витомир Стојановић осумњичен је за комунистичку делатност ухапшен и доведен је у логор у августу 1942. Радио је у болници на Сајмишту све до 5. маја 1944 када је транспортован у

U pogledu ove grupe pored toga što je likvidirano u Mađarskom paviljonu jedan drastičan slučaj se desio i ovakav. Mi smo tamo imali i kupatilo, to kupatilo je bilo grejano, bilo je tople i hladne vode u njemu, pomalo smo se kalijumom prali jer nije bilo drugog sapuna. Higijena se održavalo jer se za to dobijale batine. Mi smo personal bili obrijani jer Neša brica nas je brijaio sve. Ali bilo je ipak svašta, bilo je i toga da kad neko umre da ga sutra nađete gologa, jer uzme i obuče i njegovo i svoje i tela mršava na egzerciristu, kosti izranjavljanje od sunca, a vi vidite u stroju da je to bure, bure od tih silnih kaputa. To je psihologija čoveka, naročito primitivca jednog da pribira. Taj primitivac što kažem da je bilo drugova kad su trgovali, to su radili da bi od Bosanaca uzimali dukate za cigarete, da su kupovali prstenje itd. Stvarno to su poslednje psihologije svega toga, šta sve čovek ne doživi na tom Sajmištu.

Toga dana bili smo u stroju. To je juli mesec bio. I kao uvek ili se neko zavukao u neku hladovinu pa ga ommilo sunce i zaspao a „appel“ je trajao od tri sata posle podne. Od podne stojite mirno na onom nesretnom suncu, svi gologlavi.

I prebrojavanje, prebrojavanje, prebrojavanje. I biće da je polovinom jula ili tog nesrećnog 14. jula kada je 187 leševa sakupljeno. Nikad kraja ni se pronađe ko fali. I što ja pominjem kupatilo. Jedan od tih SS-ovaca i on je iz Bele Crkve osam razreda gimnazije je imao, on prolazi kraj ovih a glas se tih dana proneo da će Bosanci kućama. Već su oni bili proneli glas: kućama, kućama, a u stvari da ih ne pobiju na Sajmištu nego da ih ekspeduju dalje. I kad je on prošao pored njih, a oni kako su u onim četama stajali: „Gospodine, gospodine“ a kako su one čete stajale, to je ogroman krug od deset ili dvanajest hiljada sve postrojeno, dok odjednom,

nismo mi ni znali šta se dešava a čujete: Au, au i ruke dignute u vis. I već počelo: Ura! Jer četa četu prihvata. Ceo logor obuhvata histerija „ura“. Međutim, niko sem onih pored kojih je Merters prošao, jer kad su oni njega pitali: „Kad ćemo, gospodine, kući“ On je rekao; „A, vrlo brzo, transport se sprema i bićete pušteni!“ I oni što su čuli nešto dreknuo a ovi dalje dreknuli i ceo logor počinje da se komeša: „ua, živeo!“ i takvi slični povici. Spontano je došlo do nekog odo-bravanja. I komandant logora Forster je onda izleteo iz svoje kancelarije, izletela je straža izleteli su naši policajci, izašli su sa motkama. Ali, i motke treba opisati, motka je motka, ali morala je biti ukrašena, morala je gore imati ručicu, morala je za ruku da ne grebe da ima kožu. Bila je i motka koju je imao Zulcer. To je Rumun, mlad čovek, alkoholičar strahovit, taj nam je sa Konradom krv popio. Nije bilo čoveka koga on nije mlatio. Nizašta. A njegova motka je bila, ne motka nego upletena žica presvučena s kožom. Kože smo imali dosta i od cipela, to je sve Zlatić pravio.

Prosto smo znali kad će pogrom biti, i kako, jer oni bi svakog dana menjali motku, i Konrad i Zulcer. A Zulcer je imao tako dugačku da je sa dva metra mogao da vas mlati. A na vrhu je imao neku sačmu i kad se to obavije oko tela tu koža puca. On time nije mogao da ubije ali koža ispuca dok su ove druge bile prave motke sa kojim se moglo ubiti. To je redovno bilo posle nekog pijenja u paviljonu br. 1 da nekog prebiju i ubiju motkom.

I kad se to komešanje desilo, ovi su zašli s reda da mlate i onda je komandant naredio trčeci korak u krug, i ja ako bih imao više vremena, ja bih to nazvao „Vrzinim kolom“. Nastalo je jedno trčanje ne u krug. Mi smo svi bili goli, a stalno smo u stroju bili goli. A pored svake stotine trčao je taj naš da ga nazovem komandir čete, i straža i komandant Forster sa svojim kerom, pa naši, i nastala je jedna opšta

tuča. S druge strane, ako ovaj nije tukao svoju četу, onda je ovaj njega priticao i njega mlatio, Nemas. Pa to je kao što se jaja šaraju tako su bila leđa ljudi išarana udarcima.

Ali svi nisu mogli da trče. Mi personal smo mogli da trčimo, naš je komandir bio Rade Kisić, ali bez obzira što je bio Rade, mi otud-odovud pa nismo ni egzercirali ni prenosili na gomilu kamen, i nismo mnogo što radili što su ovi radili. Mi smo bili hitriji pa smo bežali tako da nismo dobili batine međutim, ovi nesretnici, kako je koja četa, mesto da trči u krug kako je komandovano, oni su jedna mimo druge, i onda je nastalo tako jedno sudaranje. I onda u takvom sudaru nije bilo više trčanje nego bežanje, i kako ko padne na njega se nije gledalo nego je nastalo jedno gaženje. I onaj koji bi ostajao i još mrdao glavom Forster bi sam prilazio i ubijao. A pas je onako razdražen jurio za masom ikoga bi zgrabio on bi ga smlatio a Forster bi ga ubijao. Tada sam prvi put video da Forster iz pištolja ubija ljude usred logora.

Posle toga pogroma koji je trajao oko sat i po ostalo je i odeće i pantalona kako je s koga svlačeno i spadalo i leševa, to je bio pravi jedan užas. To je bio taj dan kada smo 187 leševa skupili. Lom je bio tada.

I ova bitanga Meters umesto da objasni komandan-tu šta je radio, on se lepo povukao u kupatilo i okupao se i posle izašao kao da nije ništa bilo. To je bio jedan zlikovac na svoj način, prepreden, da se ne angažuje, međutim, svako nevaljalstvo koje je i Kisić izvršio sve je to zasluga i delo Metersovo bilo. I taj Obradović što je ubijen to je opet zasluga Metersova bila.

Zulcer je neposredno nasrtao. On je tako pust. Učiteljsku školu je učio, Rumunski Nemas, propio se, i kome mu se svideo ili ne svideo, umeo je da kaže: „Jebem ti majku!“ – i on onda tuče. Međutim, jedan od najpodmuklijih bio je ovaj koji je učio našu školu. Bio je iz Bele Crkve.

Pavlović:

Šta je bilo sa tim ljudima, a znate li vi?

Berberijan:

Otišli su svi još dok sam ja bio sem ovog Štefana, koji je bio čestit čovek i koji je do kraja ostao. On je jedini bio prijatelj svih nas tako da je i on stradao, ubijen je motkama. Oni kad su saznali, ne znam, šta je to bilo, ja nisam doživeo njegovu smrt, pa ne znam. On se družio stalno sa mnom tako da sam mu ja sve otvoreno govorio o položaju, da nema smisla, pogotovo kad je Amerika ušla u rat, itd. I moglo je s njime da se govori. On je često puta nosio naša pisma i posjećivao porodice naše po Beogradu.

Petković Cveta:

Da li ste znali da je postojala prijemna stanica u logoru, da je doturena?

Berberijan:

To je verovatno pred kraj, ja ne znam. Ali u 1942. i 1943. godini sem te veze preko tog električara i sem ove veze preko ovog grobara nikakve druge veze nismo mogli, a ja ne jednom sam mogao da izađem i da pobegnem. Pa toliki drugi. I oni koji su izašli van logora bili su uhvaćeni - i vraćeni.

Petković Cveta:

A dali ste bili u logoru kad su trojica obešeni? To su oni koji su bili pobegli pa su uhvaćeni, vraćeni i obešeni u logoru?

Berberijan:

Dok sam ja bio nije niko obešen u logoru.

Što se tiče Kisića, ja sam njemu otvoreno rekao da će Nemci izgubiti rat. I Kisić je svu nadu polagao u nas, Katanica, mene, Bojanića itd. da ćemo mu biti zaštita, sutra kad su se sve to svrši da ćemo ga spasti. Jer je on smatrao da likvidira, kao što sam rekao, likvidira o no što je već bilo za likvidiranje prekraćivanje muka. Kako je on to povezo ili što kažu - davljenik se za slamku hvata, je ne znam kako je došlo do toga. Jer da je on rekao ma jednu jedinu reč a znao je da se ipak sastajemo, šta mislimo i kako radimo, ne bi ostao ama niko. I on je vica radi govorio meni: „Sudija, sudija, ja znam šta ti ove radiš!“ Ne mogu dušu da grešim, što se kaže, da je prstom mrdnuo, a mogao me je i sam ubiti a ne neko drugi.

I još nešto. Te četničke grupe koje su Nemci dovodili 1943. godine kad su počeli protiv četnika akciju, mi smo, personal zvani, veliki broj likvidirali na samom Sajmištu. Prosto naprosto bi inscenirali neku rabotu i podgovorili Nemce i pošto su onda među njima tu Kisić, među njima Drago Stenčić, koji je sad u Zaječaru, naročito taj Drago Stenčić – nažalost propio se. Iskoristili smo i ono, i o tome ću da pričam, taj doček, da ga nazovem, svečani prijem, jer dok 1942. godine prilikom ovih grupa Bosanskih niko nije bio prilikom prijema tučen, to se onako u masi ulazilo i ko će da tuče onako na vratima, međutim, docnije one manje grupe kad su dolazile već je nastajalo. Poređaju se ovako a sve zbog tog nesretnog karantina, pa s jedne strane štapovi, pa s druge strane štapovi, i onda je nastala opšta tučnjava. Iako su još znali da je neki intelektualac ili učitelj – upita ga: šta si ti? – vidi ga kad naiđe. To je slučaj s učiteljem iz Surčina, tu smo ga prosto morali da sakrijemo i da ga spasemo jer je već na samom ulazu bio isprebijan i glava mu je bila sva izranjavljena, samo zato što je učitelj. Seljaci su malo jevti-

nije prolazili ali ti intelektualci rđavo.

I mi smo tu stvarno iskorišćavali da ih prvo ovi prvo izmlate i: „Majku tvoju četničku!“ itd. Pa onda kad ih mi preuzimamo, naročito Kisić, ili taj Stenčić i prilikom egzerciranja svidelo ti se ili ne, mogao ih je da tuče, tako da otvoreno priznajem, da je grupa antičetnički raspoloženih hoću reći jer nisu svi komunisti bili, članovi Partije, na taj način dosta likvidirali četnika. Među njima Đuru Smederevca ne znam da li smo ga tu ubili, ali on je sav u ranama otišao u Mathauzen, i usput je umro.¹⁰ To znam sigurno. Dalje, tu je među njima bio Ilija „Gromovnik“ ne znam kako se zvao, nekoliko najokorelijih četnika mi smo na taj način. I onda oficire, i taj poručnik avijatičar iz Kraljeva i njega smo mi krstili. Sve te grupe četničke mi smo preslišali a ne Nemci, a Nemcima smo rekli šta bilo, ili egzercir vršimo, itd.

To pokazuje da je ova grupa personala od 40 i nekoliko koliko je bilo da je to ipak grupa- možda bi neko rekao održali se zato - a ona je u stvari za sve vreme disala jednim životom, jednom solidarnošću.

Pavlović:

Neki magacioner Suša izjavljuje za ona vešanja ljudi duž železničke pruge?¹¹

Barberijan:

Ja nisam tada bio. Ni Suša nije bio magacioner dok sam ja bio, nego je bio Mitrašinović a posle njega Foč.¹² To

10 Ђура Мојисиловић војвода услед задобијених повреда преминуо током транспорта за Маутхаузен.

11 Алојз Суша ухапшен у Лежмиру током марта 1943. због помагања Народноослободилачком покрету и транспортован у Логор на Сајмиште. На Сајмишту радио као помоћник у магацину.

12 Аутор погрешно наводи презиме магационера. Ради се о већ поменутом Радивоју Дмитрашиновићу.

je bilo sigurno krajem 1943. ili 1944. godine kad ja nisam bio u logoru.

Eto, što se tiče tih četnika.

Cveta Petković:

Vi ste im stvarno sudili?

Barberijan:

Jeste. I zaista su prebijeni do božje kuće i u ambulanti kad su odvedeni i u ambulanti su mlaćeni. Tamo su dokusureni neki. Tako da nisu mogli ništa da pričaju. Tada nije bilo tu ni Bonfilo. Bonfilo se bio razboleo i u Beograd otišao. Kisić je bio komandant logora. A kod Kisića -mogu da kažem mrtav je –mogli smo da radimo šta smo hteli, mi personal, ne komunisti nego svesni građani logora – tako mogu da kažem.

Pavlović:

Kisić je igrao na vašu kartu?

Barberijan:

Igrao, eto, tako. Katanić da li je davao izjavu? (Ima On bi tu mogao, ruku na srce, ja otvoreno kažem šta se moglo a šta se nije moglo. Kisić je sam u zatvoru izvršio samoubistvo tako sam čuo, a jedno jedino streljanje izvršeno u logoru na sajmištu trojice koji su dovedeni iz Beograda iz Gestapoa.

Među njima je bio sudijski pripravnik, moj drug, radio je kod Radovanovića, profesora, ali nikako ne mogu sad imena da mu se setim. Znao sam za njega da je streljan zato što je Kisić prisustvovao tom streljanju, što mi je Kisić pokazao vizit-kartu jer mu je prilikom pretresa uzeo sat i pokazao mi vizit-kartu i pitao: „Poznaješ li ovoga?“ I tako sam znao, ali sad da me ubijete ne mogu imena da se setim.

Mogu da se raspitam, to je moj mlađi kolega ali eto radio je tu u Kolarčevoj ulici sa Mikom Ilićem sa tim profesorom Radovanovićem.

To je jedino streljanje koje je izvršeno a streljanje je izvršio ovaj Zulcer. To je u Ribarskom paviljonu bilo, gde su ih odveli i tamo su ih naslonili uza zid i u potiljak gađali i tako ubili. I oni su se onima što se u toku dana pokupi mrtvih i sa njima su odvedeni.

Cveta Petković:

Osim onoga što ste izlazili?

Berberijan:

E to sam izlazio prosto što sam morao da malo preдахnem ali tu sam morao protekciju da tražim, da molim da me ubace u grupu, jer na taj način sam mogao da bacim cedulju i na taj način sam dobio moje gore da se sastanem, i tako. To je jedinio bilo.

O tom nesretnom krompiru i streljanju: Neko je rekao da je krompir ukraden. I onda ko je krompir uzeo, ko je krompir uzeo, a nas stoji tu 10.000 ljudi, i onda valjda da se prekrate muke tog stajanje tu neko je rekao za jednog tu i onda su njega tu pred svima kraj kujne posadili i viknuli mu: „Nieder!“ I on je kleknuo tu su ga streljali. Ja ne znam ni dan danji radi čega je streljan i šta se dogodilo, to bi opet jedan poseban psihološki momenat posmatrajući te ljude kad se izvršuje kazna, da li je taj čovek svestan ili nije svestan, i sve što je u vezi i taj poklič i sve. On je bio seljak, Bosanac kao jedna poslušna ovca, iscrpen, jedan, možda uzeo kao olakšanje, okrenuo se i opet Zulcer koji je vršio ulogu dželata streljao ga. Njemu je činilo zadovoljstvo da nekog ubije. U Mađarskom paviljonu je ubio, ovoga seljaka ubio, premda iz takve blizine gađano to se sve rasprsnе onda ga

metnu na nosila četiri naša druga. To je bilo 1942. godine dok je ova masa Bosanska bila tu. Ko će datuma da se seti. Jer u septembru mesecu kolona je otišla za Jasenovac i tako je 20.000 ljudi otišlo sve u đavola.

Psihološki momenat. Dok smo čekali da se istraga vodi da se nekome od nas ne desi da bude tamo streljan ako se ne javi da će nas streljati, mi smo svi bili srećni da je on streljan. Jer smo znali kraj. Njega su onda proneli tu pred nama svima da gledamo. Onako raskrvavljenog, jasnog odneli su kao litiju, opet naši drugovi. I ja lično nisam – kako bih rekao – to govori da bih neko ogorčenje nego kao jednu neminovnost, kao i onaj sam što je tu streljan, kao što smo i mi smatrali da su tako muke prekraćene. Pominjem hoću više psihologiju ljudi da dam, jer o tome treba govoriti. I druga i prijatelja, prosto neko rasterećenje. Kad onu grupu broje i biraju desetog, vi samo mislite da taj deseti ne budete, može da bude čak i vaš rođeni brat, mirite se s time. Grozne su te stvari. Zato treba te ljude razumeti ko je izašao iz toga pakla. Nije to tako lako.

Sa Sajmišta su 1942. i 1943. godine prva grupa koja je odvedena to je Bečka grupa. Prosto naprosto su sa spiskom došli potovarili i rekli sa stvarima da dođu pred paviljon i oni su došli sa stvarima jer su smatrali da idu kućama jer do poslednjeg momenta su ih držali u uverenju da idu kućama. Međutim, kad su došli pred paviljon, oni su „Los, los!“ – „Ostavite stvari!“ i potrпали u kamion i mi smo videli da to nije kućama, jer su im kazali za stvari ćete doći idete na Banjicu, a međutim, kad oni dođu sa onim kalpacima i šlemovima, onda se već zna kuda ih vode. Tako su ih prosto – kad se radilo o grupi za streljanje – to ste mogli da znate da ide na streljanje bezi čega da oni što reknu. Jer, prvo kako dođu. Dolazi se naglo, sa galamom skoro, pa se onda brzo proziva, brzo vas odvođe, tako da vas toga momenta prosto

slude i kad ih valjda istovare, sigurno opet tako: Los, los! Tako da i mi koji to posmatramo, koji nismo učesnici svega toga, mi se sami zgledamo i čudimo šta se odjednom zbilo. I u stvari posle toga smo mi svesni da su ti drugovi odvedeni na streljanje.

Sa ovog Sajmišta, ja sam već rekao, dok sam ja bio a to je do kraja 1943. godine, nije Sajmište služilo kao logor za to masovno ubijanje, i da smo mi tu bili dovedeni da nas postreljaju. Mi nismo dovedeni tu. Mi što smo ubijani, to je eto tako bilo, ali da smo streljani to ne. Od grupa svih koja je bila namenjena za streljanje, to je ona grupa koja je odvedena pravo na Jajince i streljana.

Dalje, bilo je pojedinačnih slučajeva da vode sa Sajmišta, bilo je. Pod tim pojedinačno mislim da nije samo jedan, moglo je da bude i dva, tri i četiri, i bilo je u međuvremenu hvatanje Jevreja, pa ili je taj Jevrejin ubijen u Mađarskom paviljonu, tu su izvršioci bili Bonfilio i Zulcer. Prvo su žene Jevrejke dovodene kod nas prve žene što sam video na Sajmištu 1942. godine to su bile Jevrejke, i da li su ih tu streljali ili vodili na Banjicu ne sećam se, ali muškarce i decu to su likvidirali u Mađarskom paviljonu, ili su ih pak vodili. Ili šta ja znam, pod batinama pod bilo kojim izgovorom. Ali grupe nisu, ni 1942. ni 1943. godine, nije bilo potrebe.

Onda, rekao sam, bilo je pojedinačnih slučajeva ubijanja motkama. Ubijanje je vršeno tog dana kad je bilo to „vrzino kolo“ kako ga ja nazvah. Dosta je njih pobijeno, ko god je zaostao od trke i trčanja on je bio ubijen, ili ga je ubio ovaj iz pištolja ili je motkom ubijen.

Dalje je, ubijen jedan, to je onog dana kad je bila ona ofanziva Staljingradska, kad je ogroman broj aviona preletao preko Sajmišta. Mi što smo ranije došli mi smo ipak zauzeli neke pozicije, mislim, tu personala, i jedan drugog je pomagao. Međutim drugovima mi smo pomogli jednog

železničara, visok jedan, sećam se i danas njegovih crvenih čarapa, zvao se Bovan, sa mojom je grupom doveden, jedan retko hrabar, član Partije nije bio ali retko čestit.¹³ On je bio najstariji među nama imao je već tada oko 50 godina. I onda mi njega postavimo za dezinfektora. I on je parionaša odeli, drugi su mu drva cepali, a on je kao železničar znao šta je mašina, tu je ložio i pario odeli.

Međutim, kad su ti avioni preletali mi smo osetili da je neka gužva. Nismo odmah znali o čemu se radi. Ali smo osetili da nešto nije uredu. I jednog dana ovome se omakne i kaže: „Dabogda vrat skrali!“ - tako nešto je rekao, ili: „Dabogda se nijedan ne vratio!“ Tako nešto slično je rekao. Međutim, tada je u blizini bio Nikolić, zvani „Glumac“ čuo je to i rekao Konradu. Razume se odmah su ga pozvali i doveli pred taj paviljon. Tada sam ja reagovao na neki način, i Konrad me odmah oterao unutra i rekao mi da se smirim inače ću to da doživim, jer ja sam nešto pitao šta se to dešava ili rekao da ima malu decu, nešto je bilo, samo znam dobro da me je štapom tada pojurio i tada su ga tu ubili. Ubili su ga štapovima radi toga i na taj način je bilo likvidiranje. Sećam se dobro tih nosila kad su njega poneli, bio je duži preko nosila, čarape su njegove virile. To je jedan jako lep lik bio. Možda ga više niko i ne pominje. I Radenko Stefanović i Milan Karaklajić ga znaju.

Onda je bilo još i drugih likvidiranja u tim paviljonima bilo je likvidiranje onih koji bi trgovali i drugi bi ih prokazali i onda su ih tukli da pokažu da su sakrili zlatnike. I oni su likvidirani. I onda smo rekli: - Eto, tako mu i treba! Eto, kakav je čovek.

Za ambulantu sam rekao da je do dolaska Bosanaca sve u redu bilo, daje ambulanta bila ambulanta, međutim,

13 Драгутин Бован по занимању железничар. Ухапшен и спроведен у логор на Сајмишту у јуну 1942. Убијен је у октобру 1942.

kad se počelo tamo da kupi, onda je D-r Jung sa komandantom tamo izašao i podizao iz kreveta, prosto ispraznio ambulantu, prebacio u Mađarski paviljon i tako prosto bilo likvidirano. Tako da i to nije bila više zaštitna ambulanta pogotovo kad je konkurentna ambulanta radila.

Pavlović:

Kakvo je vaše mišljenje o tome Jungu?

Berberijan:

On je tako bezobziran bio i ne mogu intimnije da znam ali on je bio lekar ali tako pravolinijski bio i nečovečno tako da je to strašno bilo. Bilo je strašno i otuda kada bi on vršio vizite i mi stajali da bi on lično intervenisao motkom i tukao. I kad bi god osetili da Jung dolazi mi bi iz ambulante povukli sve što može da se nogama drži, da se sakrije. Dalje, Jung je bio još strašan a kobi uhvatio u paviljonu da još ima tifus a on bi odmah celu grupu ne bi ubio aline bi hranu, ne bi ovo i ono, ili bi bacio ukруг.

Kad sam na to prešao, u proleće 1943. godine je jedna grupa od 400 i nešto više Požarevljana odvojeno. Oko 800 i više je dovedeno, iz okoline Požarevca. Među njima je bilo i kaluđera. Bilo je četnika, bilo je svega. Ali ta grupa od 400 je bila odvojena u taj paviljon broj 3. I ja sam tu bio zatvoren, tu je bio i Boško odvojen, jer nas dvojica smo bili odvojeni.

Pravo da vam kažem, kumio sam i molio da me ubace u neki transport. A da bi mogao da odem iz - ja sam svakog mogao da gurnem da ode a sebe nisam mogao. Ja ako bih sebe uneo u spisak, onda kad bi me prozvali i oni bi me izbacili tamo, znali su da sam ja bio osuđen na smrt. Stvarno sam bio osuđen na smrt. I tome gadu Forsteru imam da blagodarim što sam ostao živ. Jer taj Stefan, ja sam ga kumio

i molio. Ja sam mogao tuđa imena da gurnem koga sam hteo ali sebe nisam mogao i zato sam molio toga dedu Rajciga da idem recimo u Trepču, da idem u Solun, samo da izađem iz logora. Ja sam hteo i na ostrvo da idem, jer ako radite jedete i nekako ste mirni a ne ovako ovde gde smo jedino noću bili mirni, pa i to ne uvek. Sve do slučaja ovog inženjera Obradovića i do ovih nesretnih karantina dokle smo noću igrali šaha i igrali i fudbala, a posle ovog ni noć nam nije bila mirna. Nego stalno u strahu.

I onda sam uspeo da budem ubačen u taj paviljon i Boška sam ubacio, prosto da pobegnemo, jer ja sam iz nekoliko ranijih slučajeva video da meni ne daju i Rajcig se baš sašaptava sa tim Stefanom da nije mogao da me ubaci iako sam bio u spisku jer su me u spisku prekrížili, jer i oni su verificirali spiskove, da ne mogu da idem, osuđen sam, a pogotovo kad sam insistirao da idem u Trepču, ja sam bio sudijski pripravnik u Kosovskoj Mitrovici, pa sam znao inženjere i znali su me u Mitrovici kao levičara i sigurno bih uspostavio vezu, pa i sa Arnautima, ja sam sa njima radio i onaj štrajk što je bio tri meseca u Trepči ja sam podržao stvarajući zadrugu! Pa ima ljudi živi koji to znaju i mogu da kažu. I ja sam insistirao zbog toga da idem u Trepču i zbog toga sam bio u ovoj grupi Požarevljana. Tu je bilo oko stotinu koji su trebali da idu. Tu je bilo i drugih, Spenčić i svi ovi koji su u Trepču otišli bili su tu.

Međutim, zbog tog karantina, jer ako bi se jedan slučaj pojavio onda bi bili bačeni u ovo zaraženo leglo. I onda ja sam tu preuzeo glavnu inicijativu u ovome da sam čistio, ribo, dezinfikovao, prosto jednu veoma veliku disciplinu zaveo i rekao ljudima – ako nas vrate zna se šta nas čeka, a ovako postoji mogućnost da izađemo. U grupi je bilo i Požarevljana a bilo je i drugih tako da je cela grupa brojala 400.

Međutim, to čišćenje i to uređivanje, Jung je dolazio

postrojavao nas i video da je tamo red, ipak oni su na neki način poštovali taj red. Šišanje je bilo, Neša, brica, je redovno šišao, odnosno dodavao mašine a mi smo se sami sredi-vali, jer otuda nije niko smeo da uđe, nego ja sam do glave brijao, prosto na neki način da održimo tu potrebnu čisto-tu. I još nešto, mi smo tu bili oslobođeni sveg onog egzer-cira, sveg onog rada, onog čuda. I zamislite pojavi se tifus. Neki ciganin, posebna soba Požarevljana je bila u jednom delu i među njima pojavi se tifus. I sad Anđelković dolazi i uvek sam mu ja izveštaj predavao, i ja sam mu rekao tifus. I on veli: - Pa šta da radimo? Ja sam rekao ako bude o tom tifusu Jung saznao, onda odosmo i mi u vraga. Nije to malo, preko 400 lica. I savetujemo se a on kaže da mora da prija-vi, a ja mu kažem: Čuješ Anđelkoviću ako prijaviš propašće toliko lica, ako ne prijaviš pa nas uhvate propašćemo nas dvojica! Ja, prosto, tako naredio sam i nije prijavio. Jung su-tradan kad je došao da izvrši tu smotru, ja sam ovu dvojicu bolesnih gurnu u zadnji red, odnosno ovi su ih pridržavali ovako laktovima, i imali smo sreću da ih Jung nije uhvatio. Jer, taj tifus je bio neki partifus, nije onaj tifus iz 1915 godi-ne, velika temperatura ali 24 sata i nije niko umro od tifusa na Sajmištu. To je već endemični tifus iz Bosne i ja sam to znao i mi tako ovu grupu spasemo, baš ovom Anđelkoviću kažem – radili ste baš ono što sam ja tražio!

Tako smo mi isto i u logoru radili, prosto kad hoće-mo da se oslobodimo karantina, jer osloboditi se karantina znači osloboditi se Nemaca jer bi na taj način i oni odlazili. I onda je i D-r Stefanović uvek izlazio u susret kad sam rekao da se prikrije neki slučaj, ili ovo ili ono. Pa makar i desetak dana ipak je jedan odušak bio.

Tada meni nisu dali da idem u Trepču, ja sam ostao, a svi ti Požarevljani su vraćeni kućama, a bilo ih je preko 300. To je bilo 1942. godine, sećam se dobro 6. maja bio je

Ђурђевдан. Pošto je tu bilo i četnika i partizana, bilo je tu i nevinih ljudi, bilo je svega naročito u ovoj Požarevačkoj grupi, to su prosto pokupljeni s reda kao što su one Bosance kupili, nekoliko grupa je otišlo, u stvari je oko 800 Požarevljana dovedeno. Pola koji su bili sposobniji otišlo je na rad van logora, ne znam na koji rad, nemoguće je to da se sve zna, znam samo da su van logora otišli na rad, a ovo što je ostalo, kažem, na taj način smo im omogućili da izađu. Da nije bilo tog prikrivanja, ostali bi u logoru i tu bi konačno ostali.

Setio sam se toga Ђурђевdana, što kad sam se vratio iz Mathauzena 1945. godine sreli su me, iako su među njima bili neki stariji prilazili su ruci i kažu: „Da nije tebe bilo i onog tvog Ђурђевdana možda ne bi ni danas ostali!“ Znate, danas ne bih to radio. Možda ne bih ni tada da sam razmišljao. Ali dobro je da čovek često puta učini nešto ne razmišljajući. I tada mislim da se velika dela i stvaraju. A mislim da je ovo velika stvar bila.

Ja sam na taj Ђурђевdan i uoči Ђурђевdana iz najveće intimnosti i osećanja Srba za taj Ђурђевdan, znajući da je to nastalo iz onog – Ђурђevdanak hajdučki sastanak itd. da tu nešto treba i onda duboko svestan da ljude treba na neki način povezati, zbližiti, na neki način im ono najlepše u njima probuditi, logor je logor, može biti i komunista, nažalost bilo je i komunista koji je aktivno pomagao, među njima Kisić i ta družina bosanska, treba, kažem, što je najlepše u ljudima probuditi i podsetiti ih na nešto, ja sam iskoristio - evo Boško je svedok tu – baš taj Ђурђevdan. I to sam postupao onako kao što sam dete doživeo taj Ђурђevdan, a to je naredio sam da se u sve kazane koje smo radi parenja imali voda donese da se taj paviljon broj 3 s vrbama okiti jer spolja nismo smeli i da smo jedan kazan vode ostavili na polju da prenoći, zajedno s vrbama. Vrbe su nam donosili i

Miša i Neša i oni drugovi koji su ostali spolja.

I umesto ustajanja koje je bilo u 5 sati toga dana iako je bilo i četnika ja sam rekao da ustajanje bude u 4 sata. Ja sam postrojio sve oko toga kazana, svih tih 400 i onda im održao govor. Opomenuo sam ih na to i eto održao govor. Ne znam da li je to važno da se pominje, ali drug Novaković je svedok o tome kako sam i šta govorio i o borbi, i o ishodu, a to je 1943. godina, 6. juni, još nije bio pao ni Staljingrad, ali to su stvari možda suviše drske i da sam možda razmišljao ne bih to nikad ni uradio.¹⁴ Jer mogao je neko od četnika da ode i da kaže međutim, niko, što znači da sam ipak pravilno rezonovao. Iako probudiš u čoveku ono intimno da onda neće. A tada u logoru ja nisam ništa predstavljao u stvari.

Pavlović:

Onda je bio Staljingrad već gotov?

Berberijan:

To je bilo 6. maja 1943. godine, i onda Staljingrad nije bio još pao. (Pavlović: On je već koncem 1942. godine i početkom 1943. godine...) Još su borbe vođene a tek jula i avgusta je u stvari bila predaja, a pogotovo za nas mi to nismo znali. (Pavlović: Još novembra meseca 1942. godine bila je bitka kod Staljingrada! - Nemojte ovo pisati!)(Objašnjavanje o danu pada Staljingrada između Pavlović Miloša i Berberijan Miše).

Staljingradskom bitkom i dolaskom Majnika za komandanta logora situacija u logoru se znatno poboljšala. Prosto se osetilo da i oni mogu da gube, onda je Merters pobegao, Zulfer je još ostao ali oni drugi su uhvatili i pobešli u Beč pod izgovorom na doškolovanje, itd. osetilo se to

¹⁴ Бошко Новаковић борац Ваљевског партизанског одреда заробљен у марту 1942. У логору на радио у радионици. На Сајмишту остао све до маја 1944. када је упућен у логор на Бањици.

odmah i tada je Majnike doveden na mesto onog zlikovca Forstera. To je eto jedna epizoda sa toga Sajmišta.

Sad da se vratim kako sam ja dopao vlasti tamo na Sajmište.

Kad sam bio doveden sa grupom od 11 i kad sam bio od toga Popovića preslišan i odveden u paviljon, razume se da sam prošao i ja kroz kancelariju kao i svi drugi. Drug koji je radio u kancelariji deda pokojni Đuro Glanc je ja to tada nisam znao – bivši sudija sreskog suda iz Sarajeva. Taj Đuro Glanc je radio na kartoteci, odnosno na upisu. On me je pitao: - šta si, ko si, kako si, i popunjavao kartone.

Dalje, saznao sam – već i po prezimenu vidite da je Nemas. Međutim, kad je u Sarajevu bio izabran za sudiju prekog suda od strane ustaške on je odbio. On nije komunist bio. Ne bih rekao ni da je simpatizer bio. Ali, on nije hteo da bude sudija prekog suda u Sarajevu. I zato je kao Nemas doveden na Sajmište. Ja sam njega zatekao tu. Ja nisam znao Đuru, on me upisivao.

Onda, kažem taj Đura kao Nemas ipak je Nemas, a ovaj Meters i ovi stalno su ga osuđivali zbog ovog ili onog, i ne kao su se bili izmirili, tako da niti je on maltretiran od njih, posebno, a i slabunjav, pogrbljen sav, bio je tu. I kad sam ja došao na to Sajmište i kad me je pitao šta sam i ja rekao da sam sudija, ja tada nisam ni znao, ja sam sve mislio da me neka vlast ispituje. A nisam znao da je Đura zatvorenik kao i ja. I sutradan kad je raspored na posao bio, pofrontili su nas i ovaj blesavi „Bradonja“ - Popović kaže: „Ti u kancelariju!“ Odem ja u kancelariju i posle Đura kaže da je on intervenisao kod nekoga tu Fervaltera a ne kod komandanta samog, a taj je u stvari bio ekonom, opet odatle da li iz Bele Crkve i intervenisao i tako sam ja došao u kancelariju da pomažem Đuri. I pošto je on sudija a ja sudija i on je hteo jednog da izvuče.

Ja sam onda radio sve po nalogu. Trenutno nismo mogli ništa. Pisali i razvodili po knjigama i kartonima šta se dešava. Međutim, Đura dopadne tifus i ovde umre i sahranjen je u Beogradu. Posle toga ja sam ostao na njegovom mestu.

Pavlović:

Tamo se pominje neko ime Halter u pisarnici, koji je izlazio sa spiskovima?

Berberijan:

Nije takav bio. Niti je ko sa spiskovima jer su spiskovi nošeni komandantu.

Pavlović:

Je li ni jedan imao dosije?

Berberijan:

Nije.

Pavlović:

Ali ipak jedan je rekao, kad su trebali da vas negde pošalju, da vas izvuku, vi ste ipak zaključili da ste osuđeni na smrt ili do kraja rata?

Pavlović:

Evo, kažem vam, ovaj Rajcig on je već rekao svoje-vremeno Stefanu još onda, ja sam hteo u jedan transport da idem, pa sam hteo u drugi, pa sam hteo u treći, pa ni u jedan mi nisu nikako dozvoljavali sa Sajmišta da idem. Jer Gesta-po proveravajući je rekao da ja ne mogu i ovaj je na prosto rekao da ja ne mogu. Međutim, ovi me nisu vodili odatle ali mi nisu dali ni da izađem odatle.

Jer, slučaj Katanića, Anđelkovića, Stefanovića, Stoja-

novića. Meni je Stefan rekao jednog dana da je spisak došao i ja sam dobio taj spisak u ruke da vidim da li se ti nalaze u logoru. Da proverim i to se posle vraća. Međutim, tada je bio Majnike komandant logora. I proverio sam i metnuo ko je. Međutim sam video da su ti ljudi trebali da budu streljani, i ja sam to prikrrio i od Siniše i od ovih drugova, mada su oni posle saznali. Ja sam intervenisao kod Majnikera. Kažem, s njime je moglo, on je trgovac iz Hamburga je bio, i ne ja toliko koliko preko ovog nesretnog Stefana. On je išao i rekao kako je Siniša neophodan u apoteci kao i ovi drugi lekari i da ne bi imao ko drugi da to rade. I bilo je onda – ili da niste na licu mesta, da ste negde recimo na radu, na železničkoj stanici, da ste ma gde bilo, ili ja kad vas pozovem da kažu da je umro. Ali za Sinišu nikako nisi mogao reći da je umro, za doktora Stefanovića nikako nisi mogao to reći, nego mogao si samo za nekog nepoznatog. Tako za nekog ko se nalazio u nekoj grupi ko se nije kretao. Kao za mene, nikako ne bi mogao reći – umro. Najzad, tu sam od jutra do mraka pred očima.

I oni su tako ostali. Eto, isti takav je slučaj bio tu. Mi smo navodno ostali tu što smo ipak dobri bili, što kažu administrativci da nas negde likvidiraju a možda i puste. Eto slučaj Gerićev. On je tako vešto radio i spolja je bilo sve tako u redu i on je bio pušten sa Sajmišta. Intervenisali su i on je pušten, otišao kući. Gerić se vratio u Užice. Ali posle je ponovo bio povezan i doveden na Banjicu.

Takav je slučaj bio i sa mnom. Ali da odem odatle, ja to nisam mogao da odem, jer ipak, niti ja niti ti drugi.

Ja sam ostao na mesto Đure Glanca i premetao ime na drugova iz spiska u spisak, a ima ljudi sudija sad, da sam ja u odgovoru na pitanje da registrujem da li je tu ili nije tu, često puta rekao – umro, iako nije umro. Jedan slučaj Filipovića sudije, nažalost, nije se vratio ali njegova sestra je tu

živa Dara Filipović nastavnik je bila do pre neke godine, on je baš njoj pisao – to bi pismo moglo da se nabavi. – Onda ono što sam odrasle trpao za decu.

Onda, druga stvar, pitanje tih vesti. Komandant je imao tu svoj radio. Ja sam ujutru rano ustajao i odradio Londona uzimao vesti u 6 sati. Sve dok on ne bi tu došao ja sam uzimao vesti i to je preko kanala, preko Boška, preko Žikića, preko Drage Spenčića i preko drugih. Tako da je i tu bilo obaveštenje.

S druge strane, ja sam tačno znao ko dolazi, kako dolazi, što kažu - koliko je težak, ja sam onda drugovima govorio. I ja da bih tako mogao da radim, ja nisam posebno agitovao, nisam neke posebne sastanke održavao, tobože sačuvaj. Da sam grupašio ili tako, ja sam tako, eto, što kažu - načelno radio. Međutim, svima je njima na taj način pomagano i obavešteni su, ili sklonjeni blagovremeno, ili u ambulantu doveden, ili odatle izveden pre vremena, ili ekspedovan trenutno, ili kad je prozivka rekao da nije tu. Jer, kažem, pravilo je bilo, dolazio je taj narednik Rajcig i on bi prozivao i ako je tu, tu: - Los, los!... a ako nije on bi ga prekrizio, i taj spisak nikad više ne bi došao, nego bi se smatralo da su ta lica, koja su potom spisku, likvidirana. I tog istog Filipovića ste mogli da gurnete u drugi spisak i on bi odlazio. Ja sam to znao da neće niko da proverava i da proveriti. Kažem, znao, ali, eto, mogao sam da se i prevarim. Eto slučaj moj, ja nisam mogao samog sebe da gurnem u taj spisak.

Pavlović:

Šta mislite, dok ste vi bili tamo, koliko je ukupno prošlo kroz taj logor, onako približno, da uhvatimo šta je približno prošlo?

Berberijan:

Interesantno je to, iako se dnevno izveštaj davao, i bilo dana sa 120 kad smo počeli pa doterali do 14.000 pa recimo i 15.000 to je dnevni izveštaj svakog dana se tom Majsneru prenosilo, bilo je i umiranja, a nikad mi nije palo na um da to nekako sučelim i da saberem.

Zato sam rekao da je Mitrašinović beležio tačno koliko je koga transporta dolazilo u logor. Tako mi je on rekao. Jedino na taj način bi mogli te brojke da saberete. Ja mislim da je samo Kozara, Bosna oko 20.000 dala. Onda, Zemunski i drugi nisu tako brojni bili. To je do 1943. godine. Recimo Požarevačka grupa je 800 bila. Jedno vreme Beograd i unutrašnjost više nisu ni davali, sve je na Banjici vođeno.

Pavlović:

Ta nas cifra golica – da bi mogli saznati ukupnu cifru kao i za Jevreje?

Berberijan:

Za Jevreje ne znam. Onda je bila jedna ciganska grupa iz okoline Novog Pazara, ona je dovedena i likvidirana. I tu su bile prve žene i deca su se pojavila, oni su bili u onom paviljonu na ulazu, mislim broj 5.

Cveta Petković:

Jeste li imali kontakta sa ženskim paviljonom?

Berberijan:

To je grupa što je iz Bosne dovedena i iz Srema. Ja sam znao i ja sam prolazio kraj njih ali ja u paviljon nisam ulazio.

Pavlović:

Kažu da je tamo režim bio nešto blaži?

Berberijan:

Ne blaži nego sasvim blag. Nisu uopšte na rad išli. U tom paviljonu je bilo najviše seljanki. Zaustavite pisanje pa ćemo posle nastaviti. (Objasnio je da je Lazar Tešić, šofer, koji je bio policajac u logoru imao pravo da ide u paviljon kod cigana.)

Krajem 1943. godine ja sam u jednoj grupi odveden u Austriju i radio sam u fabrici kod Graca u Tonborku (?)

Cveta Petković:

Da li se iz te grupe sećate nekih imena?

Berberijan:

Jedan je bio javni tužilac iz Prokuplja, sad ne znam trenutno gde je, inače, iz Subotice je jedan umro, i ne bih mogao više da kažem.

Pavlović:

Kako ste se ubacili u tu grupu?

Berberijan:

Pa najzad sa ovim intervencijama i ovim i onim, i treći je došao tu posle Manikea neki Beker. I on je Austrijanac bio, posle se propio. Ja sam pomoću Stefana i pomoću tog Bekera baš me on ubacio u tu grupu...

Pavlović:

Beker nije bio dobar, on je bio možda bolji od onog Forstera?

Berberijan:

On kad je došao prvih dana moglo je s njime da se razgovara. Beker je bio dozvolio i roditeljima. Dotle se na primer ovo dešavalo – ako bi neko došao na Sajmište pa da

na vratima traži svoga sina, tada je odmah provedena istraga na koji je način on saznao. I oni bi ga onda prebili na mrtvo ime. Što je najgore što bi onda on rekao da on nije tu. Ja se sećam dobro jednog slučaja kad su dva bugarska generala došla sa jenom ženom iz Niša da traže apotekara jednog. I generali su dobili odgovor da se on ne nalazi tu nego da je poslat u Nemačku na rad. Ja sam bio prisutan tu kad je takav odgovor dat. A ako bi nekog našeg tražio neko taj bi odmah dobio batina zbog toga kako su oni saznali da je on tu. To je jedno.

Drugo, Beker odmah prvi dana – konkretan slučaj Vase Žikića, recimo, tim ceduljicama je njegova žena i putem tog električara održavao vezu sa Beogradom, ona je bila obaveštena da se on nalazi tu. On joj je dozvolio. Pa majci Kompanjencovoj dozvolio, pa je dozvolio još nekim. To je prvih dana bilo. I ja pomoću ovog Štefana i pomoću Rajciga toga ja sam uspeo da izađem iz tog logora. A mogao sam sto puta pobeći iz logora. Samo da je bila veza. Pa ja sam ostajao van logora pa sam morao da se vratim. Nije bilo moguće da ostanem.

Pavlović:

I ovi drugi kažu da su mogli da pobegnu ali reperkusije nad ovima koji su ostali bile su velike?

Berberijan:

Nije, Ja sam malopre rekao da su nas valjali, da su nas tukli ali da se o životu radilo, nije. Ovaj što je bežao sa radilišta neki Matić, on je uhvaćen, jer je bio tu u Beogradu. Nije vezu uhvatio, i njega su vratili na Sajmište. On je premulaćen. Osam razreda gimnazije ima, student je, mlaćen je do božje kuće. Da je onako krvav i onako jadan bio određen da čisti klozet. Ipak nije ubijen. Ali je on bio taj koji je u jami

klozeta bio i možete misliti šta to znači na te rane. I o njemu se mnogo vodilo računa i već je bio namenjen likvidaciji. Ništa lakše nego zabiti kuršum u čelo, ali čovečno. Ja sam ipak uspeo da i njega ubacim u tu TOT-ovu grupu, i iz te grupe neki su otišli u Norvešku, neki ovamo ili onamo, ali on je umro. Vasa ga je negovao i pokušavao da ga spase, ali đavola, bilo je gotovo s njim. Eto tako su osuđivali.

Recimo, jednog kuvara, opet je neko prokazao, opet iz te Bosanske nesretne grupe. On je opet trgovao s porcijama jela. On je mogao da doda porciju bolju, kad sipa kao kuvar. I on je za to nešto primao. Kad su ga prijavili da je primio, opet batine, opet čišćenje klozeta i nije osuđen.

Cveta Petković:

Taj transport kojim ste putovali do granice, koliko dana ste išli?

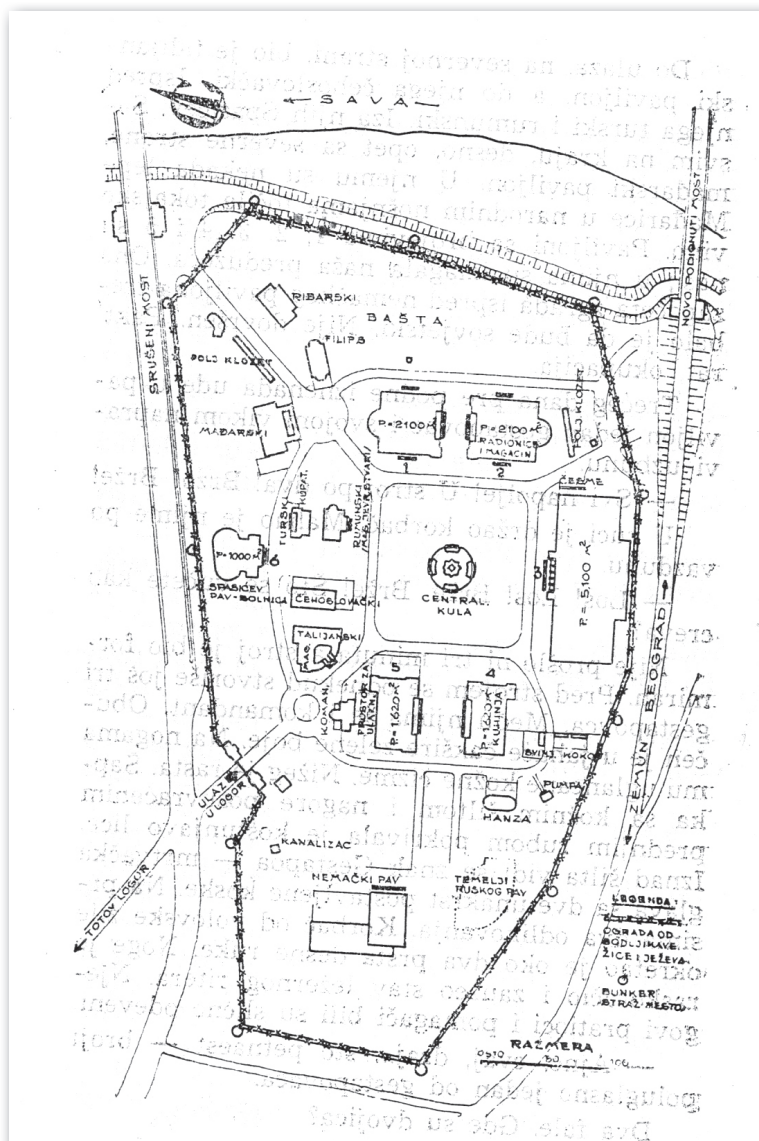
Berberijan:

To je jedna grupa od nekoliko nas i mi smo odmah išli. To je bilo 1943. godine i odmah smo bili poslani tamo i raspoređeni na posao. Ja sam imao tu nezgodu da sam došao – radio sam u radionici na nošenju gvožđa, to je bio Richtigabetrieb – Preduzeće za rad, radile se osovine. Bilo Čeha, bilo Rusa, bilo Francuza, najmanje nas Srba bilo. Ja sam radio u jednoj radionici i pošto sam odavao nekog inteligentnog čoveka, onaj me je pitao – gurao sam kolica, - šta ste tamo bili.

- Završeno u 11,50 časova -

MINISTARSTVO UNUTRAŠNJI POSLOVA FBiH
Uprava državnog bezbednosti
A B V I M A

Belgrad, den 6. Juli 1942

IV C 2 Led./Id.	r. predmeta	Sema	Siga 1942	Polje	
	377-8	6			

1. Vermerk:

S v i l o k o s Pavle, geb. 18.4.1903 in Kuzinin
und G a l e b Bransilav, geb. 11.9.1910 in Madinić,
wurden am 19. Juni 1942 von SS-Hauptsturmführer F o r s t e r
aus dem Anhaltelager ins Polizeigefängnis eingeliefert.
Sachbearbeiter ist unbekannt.

*W 62: keine Hinweis auf
Führung v. Prof. Forster
vorgef. Gen. Simon
W 63 nach Verbleib fragen*

L. L. L. L.
SS-Oberscharführer. /

M 62

146 536 6-317

ИСТОРИЈА АРХИВ

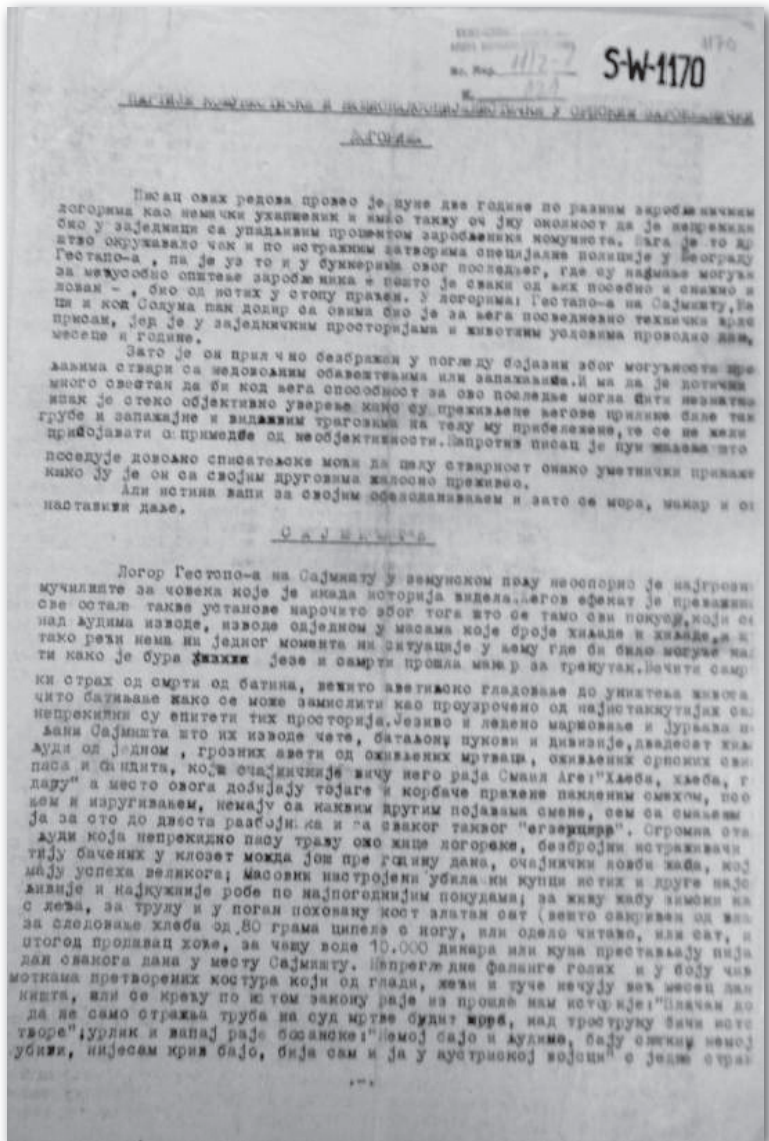
У БЕОГРАДУ

908

BERBERIJAN MIHAILLO

O LOGORU NA SAJMIŠTU

SEĆANJA ŽIVIH LOGORAŠA OD 1941 G.

Milan KOLJANIN

NEMAČKI LOGOR NA BEOGRADSKOM SAJMIŠTU 1941-1944

STRADANJA
I OTPORI

Душан Никодијевић
**БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА
О КОНЦЕНТРАЦИОНОМ ЛОГОРУ
ЗЕМУН (1941-1944)**

Dušan Nikodijević

**BIBLIOGRAPHY OF WORKS
ON CONCENTRATION CAMP
ZEMUN (1941-1944)**

Музеј жртава геноцида

Beograd, Belgrade, 2020.

2.2. ПАРТИЈА КОМУНИСТИЧКА И НАЦИОНАЛ-СОЦИЈАЛИСТИЧКА У СРПСКИМ ЗАРОБЉЕНИЧКИМ ЛОГОРИМА¹

Писац ових редова провео је пуне две године по разним заробљеничким логорима као немачки ухапшеник и имао такву очајну околност да је непрекидно био у заједници са упадљивим процентом заробљених комуниста. Па га је то друштво окруживало чак и по истражним затворима специјалне полиције у Београду и Гестапо-а, па је уз то и у бункерима овог последњег, где су најмање могућности за општење заробљеника пошто је сваки од њих посебно и снажно изолован – био од истих у стопу праћен. У логорима Гестапо-а на Сајмишту, Бањици и код Солуна пак додир са овим био је за њега посведневно технички врло присан, јер је у заједничким просторијама и животним условима проводио дане, месеце и године.

Зато је он прилично безбрижан у погледу бојазни због могућности препричавања ствари са недовољним обавештењима или запажањима. И ма да је дотични много свестан да би код њега способност за ово последње могла бити незнатна ипак је стекао објективно уверење како су преживљене његове прилике биле тако грубе и запажајне и са видљивим траговима на телу му прибележене, те се не жели прибојавати примедбе о необјективности. Напротив писац је пун жаљења што поседује довољно списатељске моћи да целу стварност онако уметнички прикаже како ју је он са својим друговима жалосно преживео. Али истина вапи за својим

¹ Војни архив, Четничка архива, к.117, ф. 2, д. 11.

обелодањивањем и зато мора наставити даље.

САЈМИШТЕ

Логор Гестапо-а на Сајмишту у земунском пољу неоспорно је најгрозније мучилиште за човека који је икада историја видела. Његов ефекат је превазишао све такве установе нарочито због тога што се тамо сви покуси, који се над људима изводе, изводе одједном у масама које броје хиљаде и хиљаде, и тако рећи нема ни једног момента ни ситуације у њему где би било могуће казати како је бура језе и смрти прошла макар за тренутак.

Вечити самртнички страх од смрти од батина, вечито аветињско гладовање до уништења живота нарочито батинање како се може замислити проузрочено од најистакнутијих (нејасно) непрекидни су епитети тих просторија. Језиво и ледено маршовање и јурњава по пољани Сајмишта што их изводе чете, батаљони пукови и дивизије, двадесет хиљада људи од једном, грозних авети од оживљених мртваца, оживљених српских (нејасно) паса и бандита, који очајнички вичу него раја Смаил Аге: „Хљеба, хљеба, господару“ а место овога добијају тојаге и корбаче праћене пакленим смехом, псовањем и изругивањем, немају се каквим другим појавама смене, сем са смањењима за сто до двеста разбојника иза сваког таквог „егзицира“.² Огромна стада људи која непрекидно пасу траву око жице логорске, безбројни истраживачи костију бачених у клозет можда још пре годину дана, очајнички ловци жаба, који немају успеха великога; масовни настројени убилачки

2 На овом месту аутор цитира стихове из песме Ивана Мажуранића „Смрт Смаил Аге Ченгића“.

купци истих и друге најстрашљивије и најкужније робе по најпогоднијим понудама; за живу жабу зимски капут с леђа, за трулу и у погану поховану кост златни сат (вешто сакривен од власти) за следовање хлеба од 80 грама ципеле с ногу, или одело читаво, или сат, или што год продавац хоће, за часу воде 10.000 динара представљају пијачни дан сваког дана у месту Сајмишту. Непрегледне фаланге голих и у боју са моткама претворених костура који од глади, жеђи и туче не чују већ месец дана ништа, али се крећу по истом закону раје из прошле нам историје: „Плачан (нејасно) не само стражња труба на суд мртве будит мора, кад троструку бичи исто творе“; урлик и вапај раје босанске: „Немој бајо и људино, бајо слатки немој убити, нијесам крив бајо, бија сам и ја у аустријској војсци“ с једне стране и пребројавање на туреве других, које тучени избројати морају, али падају пре убијени јер се оне избројати даље од осам не даду, него се онда чује уз јаук до неба „10, 2, 15, 7“, „не ваља броји испочетка“, – 1, 8, 20“ и онда вечити тајац с друге стране, испуњавају треме и простор Сајмишта. Пукови у крви и гној и измет излепљених оделима и телима од дизентеријских ексудата, у агонији тифусној преплављени билионима и билионима бува и мува, леже непрекидно на Сајмишту у кругу и довикују: „бајо, брате хљеба ми дај, воде дај, воде, во.....о....де, водеееее, брате“, и таман кад већ душа њихова успева да се из тела исчупа, због јуриша што га чине, не да су мртва већ истински мртва рају гомиле логорских полицајаца и Немаца са тољагама, корбачима, устају поново у трку, па се тек онда растају са животом, добивши последње печате мучеништва нашаране на кожи им у виду масница и пукотина. Фабрика која је производила 1942. године у јуну, јулу, августу и септембру 300-400 дневно мртвих од батина,

глади и жећи јесте логор Гестапо-а на Сајмишту. Тако је Сајмиште, тако ми Бога и живота и свега најсветијег на Свету тако ми слободе и Србије!

II

У појединостима пак ово изгледа овако. Није само такав пакао владао услед преплављености људства, неорганизиција и тешкоћа техничких око баратања са толиким становништвом сконцентрисаним на толико малом простору. Напротив, страдања би тамо била куд и камо мање када не би било чврсто организовано и систематски свесно и намерно заснованог циља: убијања свега што је српско. Тај челични систем из кога се готово нико није могао извући утолико је био снажнији што је био двоструко организован и тако спровођен. Први део његов, тј. онај најопштији, устројили су Немци, а други у појединостима разрадили су комунисти и изводили га математички прецизно.

Управу логора сачињавају: с једне стране немачки командант у чину капетана из редова СС трупа и 4 војника истог рода војске, а с друге стране сами заробљеници чије су функције овако подељене:

1. Командант логора. Овога је дужност да одговара за стриктно спровођење свих немачких наређења у логору. Власт му је неограничена над заробљеницима. Средства којима остварује захтеве својих господара сведена су само на мотку и право да њоме одузме живот коме нађе за сходно.

2. Шеф полиције. Такође се поставља из редова заробљеника од стране Немаца. Представља извршну власт немачког апарата. Значи његове власти су такође у мотки окупљени.

3. Полиција која је у лето 1942. г. бројала 93 чла-

на, а касније са смањењем броја заробљеника сукцесивно мање. Ова извршна наређења свога шефа такође само са моткама.

4. Вође партија рада. Одговорност ових пада за обављање одређеног посла у одговарајућем времену и прописаном темпу. Мотка је и код њега једино средство за спровођење његових дужности.

5. Шеф кухиње. Старао се о „правилној расподели хране“. Неправилности исправља једино мотком.

6. Кувари, којих је у поменутом времену 95 на броју. Њихова функција је садржана у самој титули. Иначе у свему помажу своме шефу помоћу мотке.

7. Персонал са бројним стањем од 70. Они су у радионицама као стручне занатлије. Иначе у свом присуству на кругу или по потреби врше дужност полиције. Ознака ових је бела трака на левој руци а обавезна мотка у десној када је ван радионице.

8. Болница, која у главном служи за персонал и за људство наведено под тачкама 1-8.

9. Радна „снага“ – остали заробљеници. Они немају дужности других сем да подносе сва извођења поменутих функционера. Иначе из њихових редова постављају се и они.

Услови да се добије једна од наведених положаја јесу или препорука од Гестапо-а при спровођењу у логор или личне заслуге код Немаца у логору: природа ових заслуга јесте шпијунажа. Проказати друга који је „Дражиновац“ или комуниста, или има новац, дуван, нож, или је говорио да је овај живот неиздржљив или нешто против Немачке, осигурано је место стицању престижа над осталим и спасење живота.

Права пак изабраника ових састоје се у мало већем следовању хране обично два „парчета“ хлеба (укуп-

но 160 грама) за сваки оброк, а obroка има за ове три, и дупла порција за ручак (каснијих дана) са порцијом вечере. Од батина у маси су заштићени, али појединачно не увек, тј. не и онда ако Немац није задовољан са њиховим недовољно израженим батинањем људства.

Права уписаних под 9) јесу 80 грама хлеба и једна порција незаслађене кафе од жира тј. ако достигне, за 24 часа, и ово је нарочито важило за месец јули, август и септембар 1942. године, док је касније додељена једна порција од лишћа кеља, купуса и грашка, тј. обареног прљавог лишћа у подне.

Сам живот у логору такође је у регуле постављен. Спавање заробљеника броја 9 обавља се у креветима и посебним собама. Хигијена ових у собама обављају припадници броја 9. из овога пак броја људство је смештено у три павиљона, у сваком по шест хиљада. То су југословенски павиљони број 1, 2 и 3. У овим павиљонима се спава на голим даскама, тј. „боксовима“ који су троспратни. Сваки бокс има двеста до триста људи. Време спавања је 20 часова.

Устајање за људство под бр. 9 јесте пет сати изјутра. Време за спремање и постројавање целог логора траје $\frac{1}{4}$ часа а некада и само три минута што зависи од жеље полиције. У строј се излази у највећем трку, а последњи који су на вратима у страховитој гужви, ломљави, и гажењу у виду оркана маса која под батинама јауче, цвили, запомаже, за ме божије. Тискају излазу, било је на прагу мотикама убијена, јер је такав пропис. Иначе приликом сваког јутарњег излажења у строј падне неколико десетина мртвих од међусобног тискања и гажења.

Из строја излази чета за четом два и два, само у овом случају лаганим ходом, на примање кафе и хлеба. По истеку три минута командује се „ИЗЛАЗИ!“. Ова

команда се извршава у најкраћем року и заробљенике тада туку полицајци, који лете за њима као дивљи вуци.

Следује опет постројавање. Одређени „болничари“ рашчишћавају двориште од лешева том приликом убијених људи. Из овога строја одређују се групе за рад. Остатак који се креће око цифре од 10 до 12 хиљада врши по цео дан „егзицир“. По примљеном алату иде се на рад у трку.

Природа рада је увек иста. Копање „баште“ - самог дворишта, чишћење измета из клозета, које се мора обављати тако што се одређени голи спуштају у клозет и до гуше пун и отуда износе измет у кофама на заказано место, разбијање заосталог бетона са темеља предвиђених али не сазиданих павиљона, калдрмисање круга, размештај ствари из првог павиљона у други, из другог у први итд. итд. Најтежа од свих група је она код разбијања бетона, јер се ту налази свакога дана они који по решењу Немаца треба тога дана да буду убијени.

Радно време траје до 11.50 часова пре подне. За време рада мора се одржавати паклени темпо. Свако попуштање у темпу кажњава се смрћу, батином на лицу места, коју извршавају полицајци или вође рада. Радници из групе на бетону убијају се дрвеним маљевима један по једна у мађарском павиљону, који је за ту сврху образован једним строго поверљивим наређењем Гестапо-а за људе Драже Михаиловића. Ово наређење је изашло крајем септембра 1942 г.

У 12 часова настаје поново постројавање за ручак који добијају само функционери из броја 1-8, а остали у строју чекају. По обављеном њиховом ручку иде се поново на рад и „егзицир“ у истом темпу до 16 часова, када је постројавање за вечеру намењено такође за оне који се налазе под бројем 9, јер они чекају у

строју своје господаре. Од 8-20 сати залива се „башта“ . Сваки заробљеник је оптерећен са две тешке кофе које мора у највећем трку за све време да носи, пошто тада полицајци убијају свакога својим душманским ударцима батинама.

Приликом дневног реда на неколико пута командант немачки са својим војницима контролише штимунг посла, полицајаца и радника. Сваки дан без изузетка убију 10-20 људи при тој контроли. Све мотком разуме се.

За време трајања ових радњи на другој страни се обављају посведно „егзицири“. У њима су заступљени сви који нису ушли у комбинацију за рад. У месецима јулу и августу 1942 године углавном су егзицирали старци и деца из Босне, новодошли у логору и сви остали по казни и жељи Немаца, односно српске управе логора.³ Касније кад су старци и деца ликвидирани само ово двоје последњих.

Прописна припремљеност за „егзицир“ јесте до појаса бити наг. Тако постројено људство блокира се од логорске полиције и немачких СС војника, као и немачког команданта често, који је тада најрадије на своме коњу. Егзицир представља самртни страх свих учесника у њему. Многи људи умиру на ногама пре него што он почне. Међутим цела се позорница без икакве сензационности до краја изводи. Почине се са ставом „Мирно!“. Онда долази команда „Напред марш!, брзим кораком!, могу до зуба!, Трком-трк, падај!, дижи се!, жабљи скок по 10-15 минута!, чучање у подбочном ставу са испршеним грудима!“-такође 10-15 минута!-, опет „Трком трк, падање, ваљање целим телом целог људства

3 Аутор говори о око 2.900 људи који су у јулу 1942. ухапшени током заједничке акције Немаца и усташа на Козари и транспортовани у логор на Сајмишту.

на лево уз држање потиљка, ваљање на десно такође са потиљком“, што све траје кад кад и пола сата за ваљање на сваку страну. Најзад се обавља радња „на лево круг“ са окретањем у пакленом темпу „на пупку“ да би се све то завршило у одређено време и одлажење у строј „за ручак и вечеру“.

Непрекидно док се врши „егзицир“ и Немци и полицајци витлају се са моткама за рајом и немилице туку. Батине падају као најжешћи пљусак на живе костуре уз повике: „Држ боље потиљак, мајку ти твоју....., не ослањај се на руке, исправи се, правилно чучи, Богати....., Богородицу ти....., Дете ти.... Итд. код команде „Трком три“ или „Ваљано“ достиже се кулминација патњи, мука и најјезовитијих призора, јер се радње обављају у орканском темпу, из последњег даха, како оних „вежбача“ тако и оних полицајаца. Овде се туче раја до усијаности распаљеним садистичким страстима Немаца и полиције по свим деловима тела почев од главе па до доље. „Вежбачи“: старци, деца од 7-11 година, болесни, ћопави, рањени, немилеце падају на нос, на главу, скљокавају се право на тлу испод ногу, утискивани бивају мотком у земљу, испуштају душу уз болне крике и неописиве гримасе лица им језовито напаћеног. Или још живи од изнемоглости падају да би погинули још грозније: од гажења других који у паничној избежумљености од страха само лете у жељи да избегну ударац који иначе пада на њихове кости. По обављеном „егзициру“ пољана је редовно прекривена са 100-200 лешева. И тако из дана у дан. Писац ових редова „егзицирао“ је првог дана по специјалном наређењу Немаца такође, а касније још два пута. Од 13 „вежбача“ у првом случају остало нас је свега 3 живих. Он је имао прилику да читавих 10 минута лети за коњем немачког команданта

који је витлао у галопу по кругу логорском и давао темпо правцем нама „вежбачима“ и пратњи батинашкој, што је нама хрлила као тигар за пленом.

Грозота и пакленост „егзицира“ са сајмишта једном приликом збунила је и сам Гестапо, те је интервенисао код управе логорске. То је било у случају г. Радослава Весића и његових другова који су погрешком Гестапоа били пребачени на Сајмиште место на Бањицу, па обавили „егзицир“ а тек онда Гестапо хитно захтевао да се врате на Бањицу, што је одмах и учињено после 1 сат. Тада је мајор др. Јунг лекар и високи функционер Гестапоа био згранут изгледом људи које је пре једног часа видео.⁴ Пред њим је стајала гомила разбијених и одсечених глава, плавих ликова избежумљених од страха, самртничког погледа, све у прама парчад од одела у блато свеж огрезло обучена, испод које се више није могло наћи место које није модро од мотке. Господин Веснић је био потпуно у складу са целом групом, па је тако изашао пред доктора. Истрага је тобож поведена, али није ипак довела ни до каквих измењујућих резултата.

По свршеним дакле радњама овде испричаним иде се у 20 часова на спавање. Становнике Сајмишта када час одмора дође одмах нападну милијарде бува. Буквално истину представити по овом питању могуће је тако ако се наведе да се одједном полагању на даску не може ни за ширину једног врха прста наћи место на лицу које није преплављено бувама. Од бува немогуће се је бранити. Ухватити буву на Сајмишту најлакши је посао, и то који год човек хоће, јер оне не бегају: толико су одлучне да буду гоњене од људи способних да се крећу

⁴ СС мајор Херберт Јунг био је и сам склон физичком и психичком малтретирању заточеника. Здравствену контролу заточеника и болничког особља вршио је и у логору на Бањици као и у затвору Гестапо-а.

само под најснажнијим ударцима мотке. Писац ових редова је од прилике тек сваке шесте ноћи успео да заспи.

У 21 час долази „ковач“. То је надимак за полицију који су полицајци и шеф им сам измислили. Овога пута се од прилике завршава програм дотичног дана. Али овог пута леди се срж у костима заробљеника. Срце лупа и готово је да искочи из груди, обамрлост целог бића реално смрзавање мозга у главама осећа свакако. Заиста час је највеће грозоте. Сада полиција показује успех у свом дневном раду. Биће прозивање оних који су у нечим скривали преко дана. Шпијунски систем шефа полиције увек то дозна. Међутим ко други имена тих несрећника не може знати док се она не прочитају. И зато свако умире подједнаком мером док се не прочита списак како и онај који је већ прочитао и који зна шта ће га снаћи. Пажњи није потребно скретати да се до тешине дође. Пошто је пола сата пре овога чина могуће чути само шапат из хиљада уста: „Боже, спаси ме, Господе милостиви спаси ме!“, а онда јасно откуцаје срца које се грчевито бори да се ослободи већ скоро умртвљеног тела. Куцањем у звоно означи се и та мера ипак, тј. да је „пажња“. Најзад и читање настаје. Код завршетка овога они који нису прочитани падају у још веће живчано растројство: свакако због тога што су и сви били затегли своје нерве па их после одједном отпустили. Но зато већина од прочитаних и не стиже до „ковача“, јер је онесвешћена или мртви падају са свога легала на бетон. Али кофе са водом су ту и стоје за освешћивање диже се и процес настаје. Кривци се испитују одакле им „пикавац“ који су данас пушили и ко им је пушење дозволио како је смео да из ђубрета вади коре од кромпира, где су им паре, шта је са његовим часовником, где га је сакрио, зашто је продао ципеле за парче хлеба итд. итд. Онда

почиње батинање. Осуђеник се мора сагнути и држати се прстима руку за прсте ногу. „Ковачи“ почињу тучени броји батине. Никад то не постиже правилно да изведе, што је то немогуће, него наскоро пада у несвест, а по њему се оспе плусак мотки, окрене га полиција лицем на горе и туче по гркљану и по полним органима. Тако убијен баца се под „бокс“, а приступа други. Сваке вечери нестаје овако 20-50 људи. Њихово губилиште је павиљон број три са својим црним каменом на средини.

III

Сајмиште дакле од почетка па до краја у свим својим облицима одаје слику једне изванредне организације. И баш та повезаност у најкаузалнијем смислу представља ужас и посебан ефекат његов. Две појаве и два осећања из таквог стања ствари проистекле осећале су се увек на Сајмишту. Случајности и заклањања нема нити може бити. Полицајце и Немце гони једна стихијска снага: нагон за мучењем другог. Они непрекидно лете и траже жртве своје и да би колико толико задовољили душевне своје жеље налазе их себи и у онима који пуше пикавце. Нагони их нешто неисказано снажно у душама да свакодневно туку и оних сто радника који у најбесанијем темпу израђују мотке за њих по дужности, кад некада не стигну да већ изломљенима замену на време припреме. Тако исто тај нагон растеже њихова тела, чини се до у бесконачност, онда када се, тукући кога, пропињу готово до неба да би при томе што већи замах добили. Нагон тај у њима толико је моћан да без изузетка ломи сваку мотку, а она не сме бити тања од 4-5 цм. у пречнику, ни краћа од једног метра, већ после неколико удараца. Та снага нагонска њихова шта више и ако се у почетку појави као нешто неспонтано ускоро

се уз непрекидно бујање као буре на океану уцелиско-
ђује и у брзим сукцесијама изналази интересантнија и
за своју сетву плодноснија места на телу људском, јер
и ако почну ударци по жртву да падају на тур они уско-
ро затим радије налазе главу или гркљан, или полне ор-
гане, или бубрег. А отуда излази да је писцу непотребно
нарочито истицати, при таквом стању ствари, онтоло-
шку нужност једног систематскијег мучилишта, јер је
свестан о убеђењу сваког да су друштвене појаве најка-
узалније.

Срећна околност за ту пишчеву намеру јесте
и то што такође без муке може изложити последице
те узрочности и с друге стране, пошто опет има само
узрочност да излаже. Дуже мученика са Сајмишта без
икаквог убеђивања наине, осећају само да су ушле у је-
дан круг трагичних и грозних прилика и да су изгледу
за спас бесмислени. Оне не рачунају никада на оно што
се другом ком случају дешава међу људима када се још
да веровати у човека и његову самилост. Напротив ду-
ше те осећају се математичком сигурношћу да њихово
стање из дана у дан иде на горе, да шта више и облик
мученичке смрти самим тим што касније све грозније
бива, јер чврсто је утврђено и опипљиво се осећа ка-
ко расте змијурина, чај и пре спавања, у душама оних у
чијим се рукама они налазе, у душама Немаца и поли-
цајаца.

На Сајмишту су све наде апсолутно изгубљене
за човека, па чак и нада у Бога. Који узима у обзир са-
мо као нада на другом свету, и то само од стране оних
свесних.

На Сајмишту иначе постоји само страх, глад,
жеђ, бол и опет страх, па самрт. Страх куља из очију.
Навире у трку „егзицира“, извире и у оном комадићу

хлеба од 80 грама. Ни један секунд, ни једна стопа нису ослобођени од рађања страха. Страх и самртна језа марширају у четама по Сајмишту, иду појединачно у плавим аветима тешким не више од 25 килограма, цере се и кезе из мрачних прозора Мађарског павиљона, из Централног павиљона где су просторије Немаца биле, страх је свуда царује страх. Страх клија заједно са травом коју пасу заробљеници, страха грохотом избија из хране из нужника извађене, одасвуд страх, самртни страх. Страх у сржи костију тече, у разводњикавим венанама, страх сеју буве, страх гомиле мртваца међу којима живи спавају или се крећу, страх дизинтерија – „прољев“ – тифус. Изнад свега самртни страх, јер су мотке ту, јер су полицајци и Немци ту, јер се непрекидно по ноћу сањају гозбе и јела, јер се жели и тражи смрт више но ишта друго. Страх навире од тога што се јести не сме, што се не трчати не сме, што се дружити ниским не сме, страх што се лепо одело имати не сме кад то немцима очи на некултуру и Балкан дражи, страх што се седети не сме, што се говорити не сме, страх што се живети не сме.

Одело у које је истински сваки заробљеник Сајмишта одевен јесте само страх. Тај страх толико је близак човеку да се уз дана у дан све више и више пробија кроз тело, претвара последњу ћелију у нешто празно и шупље, цело тело у нешто без садржаја, што је налик на цев која нема ништа више него само празнину кроз коју пролази страва и иде даље, даље, у бесконачност, тањeћи при том све више зидове цеви, услед вечитог бујања његовог, и уништавајући и последњи делић њене материје даље него што се игде у постојању стићи може иде страх на Сајмишту. Његови сигурни и продорни кораци звоне наметљиво пошто су Немци завели правило

да сваки заробљеник мора носити у своме џепу цедуљу на којој је написано име и презиме дотичног како би се после смрти његове могло утврдити ко је у ствари умро. Његов ход подупиру црви који се у ранама самртника на пољани Сајмишту, Долини смрти српској у милионима роје. Његов галоп подупиरे простор без постојања, боље речено постојање једино непостојања. Јер су у Самртничкој долини не руше принципи постојања везани само за један простор и једно време које нема услов за постојање. На Сајмишту се у тој језовитој негацији бића иде даље. Негира се постојање уопште, и за писца ових редова једно и једино данашње искушење у његовој вери хришћанској јесте баш та негација коју је на Сајмишту видео. Јер је тамо помрло сто процена-та, сем једног случаја, без икаквог зрачка личне свести или вишег смисла и патњи. На Сајмишту се липсавало, најбуквалније речено. Умирућег тамо не занима родбина, његова душа, Бог. Из њега и онда извире само једна Неман а то је страх, страх од глади и батина. Зато сви који на Сајмишту умиру са каквом погани у устима, исколчених очију упртих у предмет који жваћу. Тако су на Сајмишту Немци, по пишчевом мишљењу, тако поставили највећи доказ филозофски против вере, јер су суптилношћу мучења показали да је, јачи од свега, инстинкт одржања овог земаљског живота, према томе нечег временског и просторног- временског чак и за инстинкт овај на Сајмишту разбуктан – слабији ипак од страха, пошто страх снагом својом наводи у самообману оног кад му натура стремљење да се одржање до краја бори, док се тај у самом почетку јасно види. Веће негације кроз сатанску комедију писац до сада није у историји човечанства срео, ни већег страха од овог доживео.

И тако пегаз бесни на коме лети страх кроз трагичну долину смрти Сајмишта, окићен прапорцима: глађу, жеђу, патњом и смрћу, што га подбадају на већи трк а ове на звучније звоњење витла бесно бичем својим без престанка. Не помаже ништа за његово стишавање. Нити мозговање нити вештачење нити куповина, нити продаја, нити ма шта друго. Јер и онда када двојица живих мртваца испод руку поведу трећег истински мртваг ка прозорчету где се хлеб дели у намери да за њега као тобож болесног такође следовање приме и његовог се парчета дочепају, ништа није измењено. Ни глад није победила страх. Јер они више од страха због предузећа, него од изнемоглости по неколико пута падају са мртвацем уз пут, што се најбоље доказати може тиме да их израз лица још из даљине вештом „хлебару“ издаје, па овај двоструко онда потврди већу издржљивост страга од живота, убивши и ову двојицу моткама и преневши њихов страх на присутне још живе.

Да, ни тај случај, нити ма који други, који се на Сајмишту одиграо није победио осећање страха од смрти. Јер овај осећај нагонио је свакодневно на сајмишту оца да краде хлеба од сина и обратно., да отац узме одео и веш умрлог му сина и прода га за парче хлеба и обратно или лажно конфидира га на смрт Немцима или полицији за залогај један и обратно. Ништа, баш ништа није се показало јаче од страха.

Нити ће се пак показати. Људи ће једном са долине смрти нестати, али грозоте страха пресецаће сваки дамар онога који Сајмиште познаје, нестаће и трговинског еспапа који је продаван од једног до другог и најзад преживео и последњег власника, а страхотна језа биће се за сва покољења пољаном Сајмишта, биће уклоњене чарапице, ципелице и комбинезони јеврејске деце и

одојчади, и жена што су их Немци до корена поубијали, али ће успомена на то код сваког који је по тим прњама месецима газио разбуктавати ужасан страх, поново ће закрекетати жабе, Сајмишта али ће крекетањем својим само одзвањати подсећај на претке своје што су било храна живих мртваца и стварати снажан страх доцнијим поколењима.

Такву кондензацију страха на Сајмишту извели су његови функционери одговарајућим мерама и поступцима према заробљеницима. Већина њих писаће бледо, бледо и страховито бледо у главном већ набројано. Али чисто документације ради принуђен је да спомене још неке снажније означене случајеве у поједино-сти.

Почећемо од Босанаца и њихове светитељско мученичке историје. Овај део српског народа неоспорно је преживео највећу трагедију свога пута. Босанци су и у групама и појединачно били главна жетва садистичких похода, целата и убица земунских. Њихова тужна епопеја сконцентрисала је све покусе мучења што их је тај логор дао. Они су преживели пре свега време од 20 дана када нису добили ни трунке хлеба, ни капљицу воде, и у том периоду умрло их је, и од батина уједно, више од 3.000 хиљаде. Време овог помора били су месеци јул и август нарочито, као и сви остали у 1942. г. Из групе пак дечије и старачке њихове, где су се налазила деца од осам до 14 година и која је бројала седам хиљада није остао ни један жив.

Ова група утамањивана је свесно и систематски на разне начине, у вези са тим прво дали у задатак логорским лекарима да тровање изведу, али су доцније, пошто су ови то одбили ствар препустили шефу кухиње, чије ћемо име доцније споменути, који је задатак

извршио тако, што је за ове кухао кафу у последња два казана. Тровање је успело. Седам хиљада људи нестало је том интервенцијом. Деца из ове групе причињавала су нарочито уживање извесном броју полицајаца чија ћемо имена такође доцније поменути, тиме што су била бацана од њихове стране са трећег спрата бокса главачки на бетон и у уз смех дотичних полицајаца издисала тако што им се мозак сваке вечери по просторијама павиљона распрскавао.

Међутим још за време трајања те куле истим Босанцима давано је посредно до знања да ће бити пуштени кући. Једног дана то су саопштили у маси немачки војници службено. Ова вест је опет произвела услед одушевљења и лудачке радост код заробљеника заинтересованих најтужнији део земунске историје. Одудшевљење је наике било толико велико да су га људи изражавали френетичним повицима: „Живела Немачка, Живео командант, Живео Мелтерс, Живео Зулцер“ (немачки војници на служби у логору иначе највећи целати), и тиме изазвали немачког команданта логора да целу вику, коју је у својој канцеларији слушао, схвати као општу буну у логору.

Није овде разуме се потребно истицати ваљаност претпоставке да је цела ствар била тако и намештена од стране самих Немаца, јер са малом провером могло се утврдити о чему се ради, и нарочита ваљаност те претпоставке кад се не сметне са ума да су „побуњеници“ били све људе ништа тежи од 20-25 кгp и већ другим мучењем у живе лешеве претворени. Главно је овде то да је немачки командант тим поводом издао најстрожија наређења целокупној полицији и немачким војницима да „буку“ моткама утишају, па и сам на коњу са корбачем у руци њима у помоћ притекао. Овде је у ве-

зи са горњом претпоставком важно напоменути да су утишавање „буне“ вршили најенергичније исти војници Зуцлер и Мелтрес који су вести о пуштању из логора сами званично „побуњеницима“ пре тога саопштили.

Сам овај приказ немогуће је описати. Немогуће јер не знам да ли је важније репродуковати слику команданта који се међу мртвацима по пољани коњем утркује и при томе бичује, или је нужније приказати ураганску трку батинашку, или пуцњаву мотке по главама и леђима деце и стараца, или вриску и писак, лелек и запомагање ових, или арлаукање полицајаца уз свој посао. Представе о Сцили и Харидби или о врачарским и демонским кувањима душа људских у узаврелим казанима куд и камо су блаже него ковитлање, пакао, кување и јечање и урлање, све одједном које се тада на Сајмишту чуло и видело. Целокупни износ ове позорнице донео је око 100 мртвих и више стотина измрцварених кандидата за смрт кроз дан или два. То је све постигнуто само за један час.

Преостатак ове групе био је заиста укрцан 26 августа 1942 г. у воз да се тобож отпусти као деца и старци кућама. Међутим по подацима којима писац ових редова располаже цео је тај транспорт још на путу за хрватску уништен било пренатрпаношћу угушивањем у вагону, било исцрпљеношћу од батина, глади, дизентерије, бува и тровања још у самом логору у Сајмишту.

Једна друга група комбинована у главном опет од Босанаца и Кордунаша и нешто мало Србијанаца, која је била 28 августа 1942 године упућена на једно острво на Дунаву за сечу дрва, такозвана острвска група у јачини од 800 заробљеника, ништа мање није пострадала.⁵ Она

⁵ Аутор пише о упућивању заточеника на принудни рад који се одигравао на Острвачкој ади на Дунаву.

је за првих десет дана дала преко 500 мртвих и то по наређењу команданта логорског издатом осигуравајућој стражи на поменутим радовима, тридесеторица СС војника. Ова група је већим својим делом побијена на самом Сајмишту и то тако што је после месец дана од одласка већ пристизала у три транспорта као оболела. Из ових свих транспорта болесничких наведене групе остало је око 10 живих, док су остали побијени моткама у мађарском павиљону. Писац ових редова видео је само како је други транспорт са 240 људи био за једно после подне у кругу мађарског павиљона маљевима поубијани од стране специјалних „болничара“ заробљеника. Муке и грозоте које је тада видео и преживео немогуће је описати. На терену рада пак ове групе важно је истаћи да је око месец дана била смештена на становање у херметички затвореним шлеповима у којима је под собом вршила нужду, радили и кретала се увек под кундаком и мотком, била у појединцима ноћу намамљивана од немачких стражара да напољу врши нужду, па онда по молу из шлепа пушком убијена, или по завршеном раду уз танку даску свакодневно до шлепа долазила и са ове у масама отискивана у Дунав бивала и завршавала тиме што је свака глава њена мета немачким стражарима за нишањење била. И најзад обавља најтеже радове гладна и од слабости срчаног мишића сва отечена непрекидно трку од јутра до мрака стругала балване, цепала их и преносила на леђима до обале 800 м. удаљена од места сече. Више о квалитету и квантитету патњи њених нека каже број 89 на који је она на крају била сведена у још живим људима. А завршна фаза њена јесте пребацивање тог броја људства 13 јануара 1943 г. у српски концентрациони логор у Солуну. Групе: из Кордуна, која је бројала 500 заробљеника, и из логора из Јасеновца потпуно су уништени сем једног

јединог из прве групе, Драгана Кљуковнице преживелог у Солуну и деветорице из друге групе који су упућени на радове у Трепчу октобра месеца 1942 године.

Нужну надопуну слике логора на Сајмишту даје и судбина Јевреја. Ових је нестало преко двадесет хиљада у мају и јуну месецу 1942 г. Но они су имали срећније околности од Срба, јер нису мучени глађу него су „транспортовани“ од 500 сваког трећег дана стрељани на Јајинцима код Београда, док су деца јеврејска и одојчад потровани у великим вагонима аутомобилима цијановим гасом, на самим логорским вратима, али без знања њихових родитеља јер се овима говорило да прво деца иду у већ припремљене просторије за Пољску а за њима ће они. Трајна успомена на њих јесте Чехословачки павиљон који је био онда крцато напуњен поскиданим оделима вешом, ципелама и ципелицама и чарапицама и осталим стварима кућевним, поскиданим са лешева њихових или довожених из кућа им. Овај плен је за све време био извор за стварање капитала немачког команданта, војника, Зулцера и Мертенса и српског команданта Рада Кисића и помоћника му Милутина Поповића. Јеврејске ствари веш, обућа и одело износили су у коферима свакодневно и продавали у Београду или Земуну или били давани метресама горе поменутих. О томе у осталом доцније. А за сада само толико вреди напоменути да је писац као и многи други носио одело побијених Јевреја из истог павиљона, јер је своје салонско у коме је дошао продао за две порције пасуља и 200 гр. хлеба.

IV

Да ли је важно утврђивати кривицу Немаца за Сајмиште? Или је боље приказивати их и даље онакви-ма какви су, неби ли се сами на се згрозили?

Каузалности нема без психичке! Материјални свет је мртав, према томе безвољан и безосећајан, па узрочности код њега не може бити. Јер свака војна манифестација мора да укупчава последицу за узрок, пошто се код воље ради о стваралачком моменту који треба да произведе ефекат „радости“, а овај изискује трајање тј. могућ је кроз каузално везивање. Материја пак тога „радосног“ ефекта не доживљава – да је он не би есенцијално рушио -, те је она или хаос или симбол, ово друго пре него оно друго.

Квалитет и квантитет последичности зависи, као што се иначе зна, од каквоће и количине самога узрока, али овај је увек само психичке природе: природе која једина зна за „радост“. Но из круга узрочности воља се извлачи на терен листе воље кроз интелектуално доживљавање и поимање суштинске и егзистенцијалне истоветности ње саме са првим узроком – Првом радошћу. Отуда поступак нема безвољних или присилних. И уколико се они као такви привидно јављају и с неке стране доказују, у суштину су они прошли кроз „безвољну“ манифестацију, тако што су претходно једним савршено прикривеним путем били изједначени са „најрадоснијом“ радошћу, односно егзистенцијалним најмогућијим обезбеђењем радости своје, тј. себе. И на Сајмишту према томе није било појаве случајне или насилне, него су онтолошки потицале из извесних „радости“ људских. Доказни материјал зато јесте у првом реду то што су тамошње акције људи у исто време за једне, који су такође по уступку Немаца и полиције, могли њима управљати, биле најодвратније и највећим патњама и смрћу одбијане, а друге пријатно занимале.

Али нас Сајмиште ипак неће забављати овде толико за доказивање повезаности система живота у ње-

му, да би тиме злочинства утврдили, колико за дефинисање узрока различитим постављањем односа у поступка међу људима. А ако Немци са својим Гестапоом буду хтели да правдају мародерство тог логора пренатрпаношћу људства у њему и немогућношћу организовања бољитка услед тога, ту су им руке одрешене за нови злочин у лажи, а ми ћемо зато мирно наставити да бар до некле и њихову слику овим путем реконструирамо: та ми смо се овде само описивања и прихватили.

Шта је дакле био главни узрок за различито постављање односа и поступака на Сајмишту, тј. шта је стварало двоструке квалитативне радости, радости мученичке и мучитељске, међу људима. Исто они што иначе у редовном животу те разлике изазива: богопоштовање и богоборство, који су тако саграђени да први нужно рађа добро а други зло.

Јер што се једног право религиозног гледања на свет тиче непоретно истицати да оно не може у зло запасти кад непрекидно има пред собом чињеницу како су људи браћа по Богу, како је Бог свет и зла не трпи него га кажњава, како су љубав и праштање сила животворна, а зло сила уништавајућа.

Но да би се и код богоборства опет у погледу његовог неморалног аспекта до правилне преставе дошло не сме се с ума сметнути то да, и ако је досад превише покушавано да се људски поступци и односи протумаке свакојаким факторима само ретко њиховим односима према Богу, ипак, за објективно улажење у тај проблем, остаје као незаобилажљива поставка хришћанске вере, коју је Достојевски световним језиком изразио у речима: „Ако Бога нема све је дозвољено“, због њеног математичког упућивања у нетрпељивост и злочин кад се Бог одрекне.

А вредност ове поставке заиста је евидентна. Зато Достојевском и није били тешко да се у то увери. Он је само пошао од питања: ако Бога и бесмртности нема због чега је потребно у регуле постављати своје опхођење? Није ли паметније тада повући логичну и најегзистенционалнију косеквенцу: „Живот ми се једном даје и више га неће бити, и ја хоћу да га проживим“ (Злочин и казна Достојевски), било каквим начином осигуравао свој кратки живот, и то да га проживим најзадовољније што је могуће. Никакви обзири, скрупуле моралне, злочини и остале несоцијалне препреке, не могу се узимати у обзир при том, чак и онда ако оне наговештавају продужено, али у радости смањено живовање, пошто се никад не зна кад ће крај живота доћи. И оно што би овде неког може бити збуњивало, а то је да и безбожника има „добрих“ по души и да извесни друштвени односи сами по себи условљавају ограничавање појединачних иступа. Достојевском се очевидно показало у првом случају интелектуално слепило и противречно дејствовање духу свога схватања, дејствовање по заосталим силама раније урођеног, наслеђеног, или стеченог осећања божанског морала, или у другом случају намерна самообмана при немогућности, односно не хтењу да се истинском решењу приступи, или као идеолошким начином скована шпекулација за искоришћавање других од стране оних који истински дејствују нагоном „просвећеног разума“ у горњем смислу, тј. да живот треба искористити. Јасније речено: свако објашњене и постављање „друштвеног“ морала изван Бога, кад је интелектуално дато, јесте чисти опијум за масе, који стварају жељени терен за егоистичке жетеоце, тј. безбожнике!

На то пак што се овде истаћи може од стране безверника да они и ако у Бога не верују неће и не воле

зло због тога што су различите животиње као људска бића од других, разуме се не смемо се уопште задржавати. Прво због тога што све ако би они, и без обзира на могућност дејствовања у њима заосталог природног и хришћанског морала, о чему смо горе напоменули, истински вољом својом хтели да остану при моралном животу, обећање није осигурано стање, и што их најзад у томе побијају они који су већ злочин извршили, прво, и друго што ми увиђамо да је само безбожништво неморално дело, те по закону каузалном нужно рађа неморал. Као објекат пак из домена морала тј. психички, жив-везан за осећање „радости“ – поготово.

Пошто атеистичко становиште истински је чисто из домена психолошког а не интелектуалног, подложно према томе једино мерилу етичком. И отуда је оно наине из разлога што ни у једном случају не може бити продукт интелектуалних закључака, кад се зна да се уопште питање о првом почетку ствари у нашем разуму креће по антиномичким схемама, тј. без могућности да се позитивно или негативно реши. Једна махиална контрола при нашем закључивању з вези са тим може нас бацити на прави терен: ми не знамо разумом има ли Бога или нема, пошто је за разум исто тако немогуће замислити свет без почетка, као и почетак без почетка.

Орган сазнања који ми „дознајемо“ да Бог нема или има пребацићемо с правом зато на терен морални. Да тако треба чинити доказује нам то што се при опредељењу за Бога или против Њега код једног човека не ради, као што горе показасмо о резултату умног закључивања, него о вољном одлучивању израженом у два намерама: да се протумачи и измени „на боље“ слика света због „општих интереса“, или да се призна ауторитет, односно одбаци.

Међутим намера да се без Бога створи једна лепша слика света за рад општих интереса привидна је, и то се одмах види. Ако се наиме она пропусти кроз призму и поставке: „Кад Бога нема све је дозвољено“ о бољем свету не може бити говора, пошто онда атеизам негира и сам свет, који својим постојањем преставља непрекидну опасност „случајним“ или вољним акцијама својим за ограничени живот носиоца безбожништва. И ова намера у најближем случају зато може да се сматра као самообмана, док је у ствари у бићу Првог продуцента његовог треба схватити најпре као опијумску парољу свету упућену, која као таква треба да учини обезбеђење за убилачки атак на исти свет од стране Личности која ју је прва избацила.

Овако посматрано безбожнички проблем није више, а нити икад био, интелектуални проблем, већ чисто психички. Један „револт“, извесно одударање од свога бића осећа, или треба да осећа, сваки атеист у себи кад питање о Богу наставља. Да би се према томе пошло сигурнијим и једино могућим путем за упознавање веровања или неверовања у Бога треба се стриктно држати обраде психичког елемента у човеку. Треба дакле тај проблем посматрати пре свега као индивидуалну оцену једног таквог става у вези са крајњом егзистенцијалном користи, која мора опет да донесе кроз потврду егзистенције радости. Да је тако најбоље се да видети из тога што верујући при оперисању о својим представама о Богу осећају радост, или бар некакву равнотежу и мир духа у себи, које су опет у извесном капацитету и квалитету само радост, и из случаја неверника који такође радост преживљавају кад своје тврдње о Богу протурају или присталице за њих добијају.

Тиме пак долазимо до најважније чињенице, од

које смо још у самом почетку ове анализе саопштили да су језовите радње Сајмишта ипак продуциране кроз радост оних који су их изводили, која утврђује да је, као и иначе, мерило за истинитост, облик и ваљаност објекта који се сазнаје условљене врстом апарата онога који сазнаје, тј. душом његовом. Апарат пак тај, душа та, уколико се определи за ауторитет неће бити асоцијалан, а уколико одрекне ауторитет, носи све особине и облике несоцијалности. Тај апарат као и сваки други мора бити штимован онако како њему највише пристоји и користи да дође до пуног изражаја, те ће несоцијалан човек обавезно урађај свога сазнавајућег апарата уредити против ауторитета, односно у крајњој линији против Бога, док ће његов контра тип учинити обратно.

Ово све опет због тога што и један и други ствар постављају са тачке гледишта личне користи. Лична корист је увек основ гледања и приступања стварима, мауком то случају било, а друкчије и не може бити, јер онда не би било радости, према томе ни живота.

Но иако је и ко безбожника и код верујућег исти мотив у поступањима при стицању сазнања и иначе, очигледно је да то још не значи да они имају подједнако право. Онај први ће правно изгубити, јер он као продуцент безбожничких схватања о својој и „општој“ користи, ислеђен кроз последице настале после протурања лозинке: створите свет без Бога, које смо видели какве су, очевидно је имао једну другу намеру, некорисну пре свега за свет а онда и за њега, па је тек тада створио ову о измени света. И то је била намера којој се радило о истинској измени света на боље, пошто би такав свет утврђивала, него намера на прилику нечега што је њему корисно. Та друга намера јесте да се одбаци ауторитет. Зашто? Је ли заиста имао користи сад од тога? У су-

штине никакве, разуме се. Али је то учинио зато што га је ту извесна „радост“ покренула, која га је исто време обманула да га користи води. Он је неоспорно наине у једном моменту замислио како би било да постане Први у свету, без зависности ни од кога и сигуран за своје постојање, па је то одмах зажеleo и гледајући у пројекту себе кроз ту жељу огромну лудачку „радост“ осетио.

Иначе атеистички став немогуће је објаснити. Немогуће због тога што жеља да се ауторитет сруши, које рушење треба да доведе до спасења личног ауторитета, руши у ствари и саму личност због онтолошке диалектичности ствари: рушење једног бића у принципу руши се принцип постојања и другог, Став безбожнички немогуће је изван тога „радосног“ аспекта схватити и због тога још што само уништавање света кроз негацију његовог бића у ауторитативном поретку, тј. поретку хармоније, одузима терен за распрострањање ауторитета рушиоcheвог, који се ауторитет без света не може ни замислити, и ако нужно постојање неизмерне гордости и злочина који има тенденцију да уништава онога којима смета, може да спасе за моменат осећај радости, опијајући дакле Духу очи да сагледа видике своје пропасти. Једино одупирање самога света, које такође чува своје постојање и ауторитет, да се под плановима Гордога духа убацује извесан интервал мучења те велике радости Његове, и из њега онда куља мржња или бес према свету. Дотични је овог пута прву пројавио кроз комунизам другу кроз фашизам.

И те две силе Демонове ето уништавале и на Сајмишту српски народ. Једна је била отеловљена у заробљеницима комунистима а друга у Немцима и заробљеницима Усташама, Хрватима и муслиманима.

V

Комунистичка партија у Земуну на Сајмишту је заступљена у свим звањима које смо у раније наведеним осам првих тачака споменули, сем неколико изузетака везаних за полицијску службу, где се понекад јављао и који одрођени националиста или константно изван број усташа.

Но то је само регистративно посматрано. У ствари ипак комунистичка партија је овде била стопроцентно заступљена и то због чињенице да су све извођене радње, макар ко их обављао биле од ње дириговане отворено, потајно или преносно.

Објашњење за ову околност, разуме се, онима којима познају овај политички скуп људи и његов рад неће бити нимало обавезно дати, чак ни онда ако моментално елиминишу наше претходне анализе где су нам Немци и комунисти показати као двојица рођене браће, само са различитим темпераментима, – због случаја да се она као створена показала још раније у многим другим значајним приликама нашег народног живота када је то мало ко слутио. Зато они који желе да виде једно лежерније и блаже и конкретније објашњење за толики комунистички уплив на живот логорски у Земуну нека не пропусте да уоче следеће две важне ствари. Традиција њихова, наиме била је на Сајмишту дубља и већа него националистичка пошто су они испуњавали просторије тог логора први, па већ тада важније функције у њему посели и доцније их само осигуравали или проширивали, - и карактера њихове процене средстава за постижање жењеног циља, престижа, и карактера бескрајно растегљивији но ма чија друга на свету.

Та чињеница за-сада ипак на страну! Главно не сметати с ума: важније су овде за осветљење ствари

ипак традиције њихових ранијих времена тј. времена детињства њиховог у окриљу партије! Јер систем којим су они наступали у Земуну исувише је изграђен, прецизан и кроз аскетску самодисциплину упијен у самог појединца њиховог, да би га требало посматрати само као традиционалност периода логора тога. Зар писац није имао прилику да ове види у напону моћи и изражаја онде где никада никаквих корена дотле имали нису!

И ово тврђење мора бити тачно, и супротно би било само онда кад се оне би знало да организацијска разгранатост и префињеност зависи од величине циља који се притом жели постићи. А да ли постоји већи и недостижнији циљ од циља комунистичког? Никако не! Према томе требали се чудити њима који су пошли да следе Гордоме духу, престаром начелнику свом, када као посве свесни и са многостолетном традицијом наступају у сваком моменту великоме своме циљу? Боже сачувај?

Та њихов је циљ: сву власт себи! И организација му не сме подбацити!

И по њиховим рецептима тај су циљ на Сајмишту постизали овако. Основна је ту ствар челична повезаност међу члановима партије. Штрчање код њих на Сајмишту није било. Повезаност та одражавала се како у готовости за безгранична залагања према „другу“ своме, тако и заједнодушни и плански рад на разбијању фронта супротног. Ефикасности овог става жртвовали су шта више потпуно своју личност тако што су обавезно свога главног експонента било јавно, било потајно, било непосредно кроз лепе приче о његовом карактеру, способности и „спремности“ од пре рата познатој, или посредно кроз своје жбуре дизали његов углед код сами Немаца и код осталих заробљеника. С друге стране

њихов експонент је заборавио себе и за најнижу личност из свога политичког круга, те је ову истурао у подношљивим приказима, при најгорем случају, пред немачким властима, с једне стране и с друге стране исту, с обзиром на већ стечено поверење и добивене функције своје постављао у обезбеђен положај с погледом на рад и исхрану. Рецимо код случаја где је у питању извесни тежи кривац код Немаца, а комуниста је поступа се тако што се у једном шаљивом и подругљивом тону од стране дотичног експонента цела ствар узета у обзир заробљеника представљати овако: „Замислите само, господине Зулцер, какав сам данас случај имао са Н. Ударио сам му 10 батина. Он се при томе кревељио као да га живог деру. А кад сам прекинуо да га тучем, можете ли наслутити шта је настало? Рекао је: „Хвала“ ! ХаХаха, замислите „хвала“, а онда наставио: „Тако ми и треба“ када сам дирао мечку у п....“! Е прснуо сам у смех: Ево и сами да видите. Ударићу му једну па гледајте“. Дотични се позива и сагиње да прими батине. Но пре што и једна падне арлауче и завија уз најкомичније гримасе, па кад мотка падне на њега „изненада“ кроз издувавање изговори: „хвала, убите ме одмах да се не мучим више када сам крив“. На то му се одговара: „И убићемо те, али полагано, да осетиш мало, а сад хајде у материну, јави се кувару нек ти да порцију јела!“ И док он одлази батинаш се „искрено“ пренемаже од смеха због овако „интересантног и смешног“ случаја. Зато се кроз два три дана овај већ појави на некој дужности, о чему се опет на сличан начин Немци обавесте, па онда, кад они у циљу контроле наиђу, овај и њих већ на смех и пренемагање изазива. Толико се то ствари прецизно свршавају.

Плод ове повезаности комунистичке на Сајмишту, као и иначе у другим логорима, под повољним

условима, био је са гаранцијом обезбеђен. Пред Немцима поготов, пошто их је у суштини спајала једна душа. Али уз то за њих је било без изузетака, на пр., обавезно и да окупатору буду послушни до највеће сервилности и гмизавости. Лојалност је при намери да се то представи исувише оскудан појам. Њихов став није никад подбацивао висину једног истинског другарства са непријатељем, а у јачим кризама висину улизивања, трчкарања, облетања, понуда највећих, – висину односа онога који се обраћа за својим родитељима или са Богом најсветијим својим. Најглупљи комуниста у земунском логору био је налик на чигру која непрекидно негде лети, извршава наређења „с вољом и на време“, чак и пре времена, -схвата жељу, уз ђавоље обртање свога организма у свим могућим правцима, пре него што ју је окупатор речима саопштио, -према потреби тргује са њим или се опет с њим радује, у речима Немаца и кад о вицу не говоре виц проналази, грохотом одушевљеног смеха и пресрећности прима појаву њихову, – поздравља ове хиљаду пута дневно, капицу своју такорећи не ставља на главу од силне забринутости да не пропусти искрену и вољну пошту одати своме господару. Ђаво који на врху игле стоји помало се врти у свим правцима, размахује бесно репом, кези се и зубе кроз кратак малокрвни осмех показује, кревељи се и извија телом, клања и увија, чиличући гласом спада са игле и поново скаче на њу, није ни издалека шегрт њиховој покретљивости и сервилности. А „пеливан“ што по живи без мотке изводи у толико пре.

Је ли дакле могао тај рад да не донесе плода пошто је био на добру њиву бачен? Сајмиште доказује свим својим постојањем и поретком сигурност сазревања и селективности његове. Немци мисле да је слобо-

да духа у личности, обезбеђена у демократији, у ствари прва клица плутократије, која је највећа опет морално зло: те клице ови ђаволчићи немају, јер су до последњег атома свог послушни. Немци живе у осећању да су најмудрији на свету, – ови пси који лете око њих као пси око касапнице сваким мигом и махањем репића то евидентно доказују; Хитлерова браћа уче о радничкој честитости и висини свести, – комунисти су готово сви овде или брице, или шуце, или молери или шнајдери или ташнери и непрекидно раде; непријатељ има навику да туђа мишљења не цени и не слуша и да, када се она ипак изразе рачунају на напад уверен против њиховог „животног простора“, – црвени партијци само ћуте и слушају, па се онда диве, одушевљавају, у смеху пренемажу од задовољства и радости, после препричавају немачку „духовитост“, изналазе да су Немци „другари“; окупаторски насилник тврди да су они творци највеће музике и оптимизма на свету, – комунистички пеливани не попуштају прилику да са њима пију или певају и до теревенчења уз свирку лумпују, подбадајући при том пијане Немце да у гомилу заробљеника што ноћни одмор на тврдим даскама преморени и пребијени траже, из пиштоља и пиштолета пуцају; Немци осуђују Србе на смрт као непоправљиве свиње и псе, ова жгадија то извршава уз потпуно душевно разумевање оправданости такве процене ствари.

И плод је дошао и долазио на свет Сајмишта. Немци су дали сву управу тим „невинима“ и ратним вихором захваћеним сиромашцима“, мудрује Немац. Почев од командантског положаја па идући редом ка шефу полиције, полицији, куварима, вођама рада, болници, персоналу и последњој водећој функцији треба схватити на Сајмишту као посед комуниста.

Међутим историја овога плода: заузимања власти, не завршава се само његовим сазревањем, као ни историја ма ког другог. Око његовог одржавања од трулења и пропадања има још много посла, нарочито зато што он носи у себи клицу, мудрују сада комунисти, за преуређење света које опет имао својих непријатеља. И зато су комунисти и у том погледу предузели све мере да негативне резултате избегну. На првом месту ту долази стриктно настављање сервилног односа према Немцима, дакле окретност, трчкарање и радиност, онда нова врлина: поверљивост. Окупирање својим људством свих водећих звања иде разуме се паралелно са горњим радом. Уклањање пак свих лица са положаја где би могли сметати њима најосновнија је логичка последица целокупног овог посла. Пошто они овде резонују њиховом главом, и зато погрешно, да се власти могу и други у таквим приликама дочепати ако су ђавољем обртању бржима покажу, губећи при том из вида да за такво постигнуће треба имати не само њихове способности него и њихову душу, душу која не глуми до краја, а то не може ни једна због великог терета што га глума даје, већ извођење као што су комунистичка, и ако и она за невештог посматрача могу изгледати глупа у већем делу одговарајућим биолошким и онтолошким саставом својим проваљује.

Њихово схватање о новом уређењу света зато није ни на Сајмишту у овом случају потценило, као негативно својство, убиства и издајства. Они су у том смислу на првом месту свакодневно апсолутно тачно подносили Немцима подробне извештаје о свему шта је ко разговарао политички непожељно, шта је ко за исхрану из немачког магацина украо, извештавали о „припремљеним“ бекствима, о суштини и личним политичким

кривцима код заробљеника, о заробљеничким извршеним политичким делима за које Немци у ислеђењу Гестапо-а нису могли ништа дознати, а то све чинили помоћу вештог и „другарског“ улажења у разговор са предвиђеном жртвом. На другом месту од своје стране, кад год је то било потребно, у недостатку окривљујућег материјала да га са саопште сами су га измишљали и „сведоцима“ доказивали.

Тако је њихово дело напредовало из дана у дан, пошто су Немци и за најмањи деликт убијали моткама, а камоли тек за политички. То што се је неко могао преварити да се од њиховог дириговања његовом судбином спасе личним понудама за услуге Немцима, њима није задавало тешкоће, јер уколико је такав прекорачавао могуће штрчање из оквира њихових „општих“ интереса, а од Немаца био заштићен, нестао је сигурно преко ноћи будући убијен мотком и бачен масакриран на гомилу осталих побијених, па оглашаван за одбеглог или чак кажњеног због неког „крупног“ преступа. А за обезбеду пред могућношћу једног исправнијег закључивања од стране Немаца по таквим случајевима обавезно су се заклањали за непрекидна хваљења неког националисту кога су за себе придобили или другог посве неспособног и безопасног. Нису они сметали с ума да је о сваком заробљенику Гестапо логорској управи и податке послао.

Уосталом полиција је ту са својим позитивним својствима која гарантују да се свака партијска криза може без тешкоћа решити! Зар она не стоји на сигурним ногама? Свакако да стоји. Јер она посведневно извршава таква дела која један Гестапо жели да остану веча тајна, па се према томе таквим њеним заслугама не може олако не узвратити добрим: поверењем, а чак

и извесним уступцима њој на вољу! Зар Гестапо, и ако би нешто приметио у раду комуниста у духу партијског опредељења, може одједном ликвидирати свој тако изванредан извршни апарат? Ситница је за њега и само отворени дух комунистички у логорима, кад је овај већ у жице спутан! Ту ће они завршити, неоспорно даље мудрују Немци! И зар зато обраћати пажњу једностраног уређаја односа међу заробљеницима, кад то најзад води њиховом циљу: тоталном убијању Срба? То заиста Гестапо не интересује, њему је важно да реши свој тежак задатак у изналажењу идеалног броја целата својих, и у поновно бацање у посао око добављања и стварања нових, с правом, неће да се упушта, пошто је и то за грозни Гестапо потежак посао!

С тога полиција и сигурно дејствује без бојазни за неуспех. Она то зна, пошто су јој растумачили они који су глава свих интереса партијских у логору, група истакнутих партијаца, која се свакодневно састаје невидљивим путевима било у кругу, било у кухињи, било најчешће у болници, проучава новостворена стања, процењује ствари, математички их решава и издаје сваког дана наређења и паролe. Раде Крстић, командант логора, „доктор“ Васа Љумовић, шеф болнице иначе обичан болничар из Косовске Митровице, апотекар Катанић⁶ из Чачка, Миша Берберијан судија из Косовске Митровице, Милутин Поповић, чиновник у Сарајеву а родом из Црне Горе, Миша Сајџија из Сарајева, Неша берберин, Славољуб Јовановић студент медицине из Београда, Мирко Стефановић, обалски радник из Ваљева, Ратко Миладиновић металургијски радник из Чачка, Раденко Стефановић кројач из Ужица и Мило-

6 Ради се Синиши Катанићу који је током устанка 1942. обављао дужност комесара чачанске болнице.

сав Шишовић такође кројач из Ужица, одбор су комунистички те непрекидно студирају и воде бригу о користи „општој“! Да, тих се глава треба сетити и успех ће бити у свакој ситуацији.

И под таквим окриљем, што више, полиција је дејствовала још и боље но што је то комунистичка централа њена захтевала, јер су јој поступци, макар какви они били, увек с родитељском пажњом и љубављу, како од стране Немаца тако и од самих „другова“ узимани у најгорем случају само за несташлук. Таквим људима који схватају немачке мисли и стремљења у језгру, а тако исто ова шефова својих, замерка није могла бити постављена! Кад је у логор дотеран Пећанчев војвода Ђура Смедеревац, и после састанка поменутог одбора донешена одлука да се конфидира као човек који има новца код себе – зашто се у Земуну губи глава или добије 80 батина, полиција је извршила задатак на задовољство и једних и других, пошто је успела да дотичном подметне у шав 500 динара и онда ударима преко 150 батина и готово умртви једног „војводу који је, господине Мелтерс, сарађивао са Дражом и десеторици немачких војника извадио очи па убио“. Тако исто одушевљење је она изазвала и доцније када је „доказала“ да је жив, али полумртав, исти војвода организовао бекство, таман пред транспортовање за Немачку у логор где би спасао живот, и убили га у мађарском павиљону дрвеним маљевима. Но тек колико је изванредног ефекта она изазвала када је уз конфиденцију Лазе „Дркације“ из Чачка убедила Немце да је новодошавши војвода Мојсиловић вadio потајно срца из груди живих Немаца и секао дојке српским женама (!), па га онда на најзверскији начин пребила, те је овај после два дана пре транспортовања

за Немачку у возу код Земуна умро.⁷

Снага полиције изникла из оваквих околности ненадмашна је зато била и представљала дакле у кругу своје заједнице праву слику комунистичког раја. Људство које ју је сачињавало убијало је кога је хтелo, хранило се како је хтелo физички снажни и развијени били, пуни планова за откривање сакривеног имовног стања заробљеничког, били овлашћени да забране пиће воде и да у исто време кришом ову продају за десет хиљада динара или куна по чаши, било сопственицима зуба златних повађених из глава њиховим рукама поубијаних људи, власници новца и злата и бриљаната уништених Јевреја, у својини имали ножеве, ножиће, чарапе, панталоне, сатове, прстење, следовања хране и јела, кошуље, зимске капуте највећих вредности, ципеле последњих мода и израда најпрецизнијих, упаљаче, ланчиће, огледалца, налив пера, оловке, буђеларе свих врста, нотесе, табакере сваковрсне и још пуно које каквих првенствено прљавих и смрдљивих вредности одузетих од жртава својих. А поврх свега тога поседовали један од „природе“ подарену снагу, те су изгледали као тигрови циновских размера и необузданости израженим у помамном замахивању мотком руком тешком као Божија казна и стуштеним вођа испод којих пламте закрвављене пуне жеђи за прилив у новој крви очи. Зар остала раја на који се сви дивови сваљују и лице онда на голуждраве тиће према сурим орлушинама које круже над долином испуњеном стрвинама? Ко ту сме да се усуди и шта за своје спасење да предузме? Није ли овде најприроднији закључак да су полицајци можда јаки зато што су Немци јаки?

7 Војвода Илија Мојсиловић је након пребијања преминуо током транспорта у логор Маутхаузен.

Жртва од конфидирања и њиховог убијања тајних и јавних због „нерада“, „бунтовничких“ склоности и „крађа“ очигледно је, били су националисти тј. људи Драже Михаиловића. Ови су бивали претходно представљени као комунисти који су се касније тобож прикрили у четничкој организацији да би се спасли од „праведне“ немачке казне за њихов „извршена зверства“ над немачким војницима. Међу овима су комунисти налазили таквих „познаника“ за које „лично знају“ да су убили десет, двадесет, некада и сто немачких војника и то у својству „3“ тројки итд. Тај утисак „стварног“ проналажења тих „разбојника“ био је увек „очигледан“, пошто су се, приликом сваког новог доласка националистичке групе, после разгледања претходног по подацима о њима што их је Гестапо управи логор слао, које су они могли преко свога команданта да упознају, „случајно“ налазили или какви полицајци или радници који су се згражавали да међу дошавши виде извесне „познанике“ своје.

Касније када је Гестапо стао у једно по историји по суровости нечувено гледиште за ликвидацију „дражиновштине“ они су знали тачно шта им ваља радити и ове су благовремено у довољном светлу и рељефности приказивали као присталице националистичке организације, наводећи при том „поверена“ дела учињена њихова, па их онда једног по једног дрвеним маљевима у Мађарском павиљону убијали.

О психичкој иначе тортури, материјалном искоришћавању, навођењу свих могућих садистичких покуса за своје увесељавање над људима нашег покрета непотребно је нарочито говорити. Писац ће у томе погледу навести, обилазећи при том намерно обзире скромности, да је он и жандармеријски наредник Кец-

мановић Тодор био предмет свакодневних најпогрднијих експеримената. Поред непрекидних батина које је од комуниста добивао и при сваком сусрету с њим с ноге на ногу бацан био, натериван је готово сваке вечери да у њиховим собама ставља шубару са кокардом на главу, поздравља хиљаду пута у прописном војничком ставу – а они му одговарају са песницом – и никад мање од пола часа изводи свакојаке егзерцирне радње, уз пратњу плувањем у лице му и псовањем Краља и Драже. Пишчева професија том је нарочито допринела. Најтежи радови и најпрљавији, као чишћење клозета го погружен до гуше у измету које је обављао преко четрдесет дана, стругање дрва и пакленом темпу уз батинање, никад му нису недостајале. А на врхунцу свега посведневно је извођен пред целим стројем да уз најкомичније аранжираним околностима чита црквене молитве пред „вечером и ручком“, и најзад до последњег минута свог боравка у том логору био кандидат за Мађарски павиљон, тј. убијање у њему.

И тако неприкосновену власт изванредно су организовали у својим групама. А као људи практичних вредности и нарочито људи економског гледања на свет учинили су ову још снажнијом и постојанијом за себе обезбеђењем услова за своје физичко одржање кроз исхрану. Питања обраде проблема исхране које се третирало по логорима у којима је писац био представља специјално поглавље историјата комунистичког рада. За стручњака по комунистичким стварима, који зна шта су принципи извесног учења кад оно говори да се човек разликује од животиње само по томе што своје односе и личне и друштвене, своје манифестације културне и цивилизацијске одређује према економског фактору, можда ће ова констатација бити без важности.

Али она ће друге, неупућене, и добрим делом за обавештене ипак носити извесне интересе с обзиром на њену форму којом се у политичким логорима појављује. Највиднија ознака ове форме огледа се у једној овлашној провери процентуалног стања по политичкој оријентацији које се у логору на положајима исхране налазе. Ту наиме комунисти туку рекорд. У кухињу или магацин политичког логора све су обавезно комунисти, тј. ако случајно управа логорска самих заробљеника није изразито састављена од њихових свесних политичких антипода. А при дужем живљењу са овом кастом друштвеном лако ће се увидети код сваког од њих главни логорски идеал: постати кувар пре свега! То они уосталом и не крију, нити могу сакрити, пошто им је то врло слаба страна у њиховом, иначе изванредном, конспиративном поступању. Кад на Сајмишту видите кога да се око казана бави и облизује га, али неумерно и халапљиво глође какву коњску кост, или пије прождрљиво растопљену срж из таквих костију, не двоумите се ни трунке: то је комуниста! Нешто од божанства, – писац овде говори у највишем стилу хладног критичара и чињеничког манира, осећа сваки комуниста према јелу. Кухињу они намиришу пре него ико други. Пре но што ће ма ко други сазнати да је следовање хране дошло комунист га већ развлаче и непрерађено жваћу. Они знају калоричне вредности сваке врсте хране тачно статистички да поређају и о томе најрадије причају. Њих је писац посведневно слушао како живописно сликају шта су данас појели и шта би сутра хтели да поједу. Чак и у истражном затвору специјалне полиције у Београду, где је прече мислити о току своје истраге него ма о чему другом, имао је исти случај. Термин о „густини“ порције у којој „дуби кашика“ њихова су. Порцију „пикирати“

такође они кажу кад се о крађи јела говори. Невероватна пажња и култ према храни подигнути су код њих нома код ког другог!

Зато шеф кухиње, кога они у појмовима својим рачунају за „бога богова“, јесте највећи идеал њихов. И шеф је увек њихов човек. Интересантно је овде у вези са тим навести како једну незгоду али значајну и симптоматичну представу баца на стварност њихова жеља за правдом у свету ово изванредно обраћање пажње функција у кухињи и удаљавајућој терминологији за то однегованој. То што сваки од њих, кад већ шеф кухиње не може постати – јер тава је само једна- остаје задовољан са куварским звањем свакако даје извесни решавајући пројекцију те перспективе. У њиховом кругу она је заиста решавајућа јер у куварским функцијама омогућује више места. На Сајмишту је 1942. године у јулу и августу било 95 куvara, сем седморице, самих комуниста. Њихов број разуме се одлучио је такође, не потреба стварна, него њихов пијетет ка томе позиву и старање да се пре свега сит буде, као и вођење рачуна самих њих о својим „друговима“.

Ништа мањој сразмери по достојности за човека у гледању комунистичке партије на Сајмишту није стала касапска дужност и дужност њихових помоћника, који су оперисали око коњског меса намењеног за персонал и „радне“ групе, и зато су их они тада тамо једини и обављали, на челу са својим шефом Бором, и помоћником му Славком Папићем. Ова функција давала је завидног материјала за изграђивање појмова о „масној“ сржи коњских костију, гулаша, печеног меса, заради цигарета и куповини одела, часовника, ципела, за исто то месо.

Магационерска дужност у просторијама где се

сирова храна налази за Немце и заробљенике такође је једна готово невидљива могућност за појаву колизије макар према каквој другој титули. Сваку такву појаву брашно, маст, зејтин немачки и заробљенички, грашак, пасуљ, кромпир, хлеб угушује још пре помола њеног. Да би комунисти и ту решили питање што ближе у своју корист њихове поште према исхрани и ту су поставили највише могући број: заменика, помоћника, контролора, раднике итд., које су својим људима поверили, и ником више! У периоду кад је у том логору писац био магационерску дужност вршио је познати комуниста Раде Митрашиновић чиновник из Ужица, одличан познавалац немачког језика, који је био толико партијски изграђен да је писцу на. пр. уступао по шаку кукуруза непеченог и не куваног, намењеног за свиње немачког команданта, сачекавши дуга мољакања моја очију исколечених из тела тешког не више од 25 кгр., и после пуног задовољења његовог најбаналнијим алузијама на занимање пишчево, на умесност да писац то од свог Драже и „Краљице“ тражи. Наследник који га је сменио у дужности, морнарички поручник у пензији а послератни тумач Гестапо-а у Косовској Митровици и окривљен за везу са комунистима, Словенац Ђирило Поћ идеолошки је стајао на још већој висини.

Рад у „хлебарском одељењу“, где је хлеб секао на комадиће од 80 грама, колико је следовало сваком заробљенику за 24 часа, могуће је такође поставити у диференцијални однос према осталим позивима по комунистичкој процени, јер је и овај био обавезно високо цењен и зато увек у њиховим рукама.

Исхрана је зато, после свега овога, изванредно функционисала за њих. На Сајмишту се ствари свакодневно тако језовито појављивање на једној страни хи-

љаде и хиљаде живих костура и по 20 кгр. тешких, док су на другој страни снажно живахно скакутали људи са црвеним и задриглим лицима, набреклих вратова, снажних плећа. Без изузетка сваки од ових био је комуниста! Но зато исхрана осталих политичких криваца била је тако рећи избрисана из дневног програма живота логора на Сајмишту. Хиљаде и хиљаде парчади хлеба, следовање заробљеничко, јела су се и жвакала без престанка од стране комуниста, па онда претек њихов продаван за цигарете и остали еспап, а онима за које хлеб није достигао пребијане су кичме из дана у дан с наводом да по други пут долазе по следовање. Ако би се стварно на Сајмишту хтело правилно да процени питање жртава онда се не би смело не истаћи то да се оваквим радом комунисти потаманили људи него батинама и они и Немци.

Где нису преостале установе за исхрану у којима би се комунисти запосли, ствар је решавана разним „уредбама“ о додељивању специјалних повишица хране за „радну“ снагу логора, персонал, полицију, вође рада, фузбалере који су заједно са Немцима сваког дана на пољани Сајмиште у самом кругу логора играли лопте и зато имали дупло радничко следовање, редаре, „лекаре“, „болничаре“ итд., а на местима ових су без изузетка сем међу лекарима, били све сами суви комунисти.

Обезбеда исхране ишла је тако далеко да су сви ови горе споменути и поред правне дозволе од стране Немаца на дупле и тродупле оброке, храну добијали или од самих куvara кришом или јавно као поклон од куварове личне порције или у натури из кухиње и магацина, који су они затим по својим радионицама и шпиљама разним справљали. Тако се с једне стране на Сајмишту сваког божијег дана видела једна чаробњачка ситуација

када кувар већ по десети пут за време истог obroка „поклања“ своју порцију, уз објашњење „То је моје и ја ти је дајем. Некако се човек поред ове паре од казана засити,“ с друге стране безбројне ватре и ватрице по радионицама на којима се постојано нешто чмари и цврчи: месо, грашак, пржење хлеба у зејтину, чак и палачинке за које су јаја набављана преко живинара заробљеника из околине Крагујевца. Боље из немачког живинарника, него из већ описане преписке трагања за сваковрсним бедним фалсификатима хране што су их остали радници предузимали од јутра до мрака. У сагласности са овде реченим кухиња је била једна права ветрометина по којој су кружили без прекида људи што само на могућност да се до плена дочепају чекају са кантама поклопљеним, пеглама, корпама за дрва, помазаним панталонама тј. камуфлираним џаковима долазили су по „воду кувану за болеснике“, „дрва за радионицу“, „жар за пеглање“, итд., почев од апотекара Катанића, судије Мише Берберијана па до последњег шуце и односили зејтин, грашак, кромпир, шаргарепу, месо, купус, хлеб. И ти вештаци били су сви одреда комунисти.

Иначе је улаз у кухињу био најстрожије забрањен. После „егзицира“ нигде није било више сломљених кичми, пребијених ребара, разлупаних глава и одваљених бубрега него у кухињи које су сви сити и бесни вуци на рајом починили. Главни витез, шеф кувар Турчин из Босне из Сарајева Смајо замене у свету томе нема. Он је уводио готов умрле од глади заробљенике у просторије кухиње и на увесељавање осталих нагонио их да пију горку кафу од жира док им стомак не би толико отекао да су у најтежим мукама умирали. Писац ових редова специјално је од дотичног мучен, а два пута био и правом цепаницом по глави ударен, тако да је оба

пута као проштац у несвест полумртав падао.

То је власт!! Ту и Бог тешко да сме ма шта предузети против! А уосталом да је тако мек се зна добро да на Сајмишту ни једног комунисту ни једног и словом и бројком смрт није дошла од стране српске управе логора па и од самих Немаца.

Сајмиште је чудо!!

Већа власт тамо од комунистичке јесу Немци са њиховим Гестапом. То се на самим Немцима понајбоље види. Док они бедници морају да удобност своју много пута зараде највећим бескичмењаштвом и показивањем галерије најразноврснијих садистичких покуса и мародерства, дотле се ствараоцима нове Европе по кругу Сајмишта крећу сигурним кораком, главе уздигнуте, у гаћицама купаћим као да су на плажу, и бригу нио чему не воде. Јесу ли им новци и злато потребни они га имају на стотине килограма, јер је од сваког заробљеника новац и све до последње прње одузето, а поврх персонал, занатлије, посведовно парају, ташне, одела, бунде, кофере поубијаних и злато у њима налазе па га предају господарима. Та злата има чак и у сваком сапуну јеврејском, треба га само преломити. Ко ово не верује нека само погледа у луксузан ормар у канцеларији са многим фијокама у коме се налазе часовници свих најскупоценијих марака и метала, прстење бриљантско и златно, минђуше исте такве, налив пера, табакере, амблеми, огрлице, гривне, ћердани све, баш све што под сунцем вредно има! Је ли им храна потребна имају је најразноврсније, јер се у самом логору гаје на најраскошнији начин свиње, гуске, патке, кокоши, и то се на њима види у њиховом лаганом живом ходу! Је ли им одело потребно Чехословачки павиљон их има најлуксузнијих почев од дечијих па до мушких и женских са најразноврснијим

бундама јеврејским. Је ли им кућа у Немачкој у нечем оскудна – у логору се сваки дан пакују пакети упућени у Хајмат.

Синониме праве власти носи немачка власт на Сајмишту! Хој не оскудевају чак ни установе једног мађарског павиљона. Па иако је комунисти често за своје сврхе позајмљују она је ипак само њихова. Њу су Немци установили крајем септембра 1942. године за ликвидирање Дражиноваца по рецептима самог Гестапо-а. Тамо царују Стојан Буцало Босанац, Раде Кисић, Милутин Поповић, Абдулкадир Мујкић, Павле Новак и Борислав Манић новинар из Осека, и као знак свога достојанства држе у рукама дрвене маљеве. Мађарски павиљон је свемоћан. Он нема ни према чему обзира него само према оделу онога који треба да убијен буде, и зато он у њега мора го да уђе. Остале околности овом павиљону не сметају, чак ни пренатрпаност, јер време за свакога има: ако је мало дан он дејствује пуном снагом и чак ноћу претежније. О томе пак да би му неко из свемогућег круга умакао не треба ни слутити, јер такве чак и кад су полумртви измакли вијају и стижу по дворишту Мандић и Новак и доводе опет на зборно место. Шта више ова двојица и Кисић Раде са Милутином Поповићем старају се сваког дана да прикупе што више жртава. Њима је довољно само да зађу кроз људство сво отечено од глади и батина и да прво упитају ко је болестан, па ако их таквих довољно нема сами да одреде и пошаљу их „болничарима“ у павиљон. Тако је мађарски павиљон и свемогућа лекарска интервенција, у исто време!

Аспект власти који мађарски павиљон немачкој даје ненадмашно је велики Тајност је ту у првом месту за истицање. Мађарски павиљон само гута и гута а нико то лако не може да види. Иначе томе смета још и мрак

самих просторија. Онај који нема куражи и потребе да се у тајну његову упути мора се задовољити само слушањем тупих удараца маљем који по главама мученика и несретника одјекују, тупим и потмулим јауком људским и језером крви које сваког дана на бетону његовом стоји, што се видети да онда кад се одређен буде за чишћење овога павиљона. Писац га је такође неколико пута чистио! А они који храбрије по том питању наступе виде целу радњу како се обавља. Виде умрлих од смрти бледих предвиђених жртава, виде из вратију његових Стојана Буцалу и Павла Новака, или Кисића и Поповића, или Зулцера и Мелтерса, или коју другу двојку од ових другим редом састављено, како изнад рамена држе маљеве и чим осуђени наиђе у пратњи којег Немца или полицајца муњевитије него муње трескају овима по глави па онда скачу на жртву оборену и дотукују. Или виде како се понеки осуђеник истраго као четник Савић из с. Витановца код Краљева, кад је убијен са својим другом и земљаком од стране комуниста четником Дуканцем због украдених кромпира, па излетео напоље на врата са главом отеченом и великом као какво буре, отоком засртих очцију потпуно, крвљу и пукотинама преплављењу и моли, као Савић, „Немој Раде, тако ти моје двоје деце немој ме убити!“, а овај га поново унутра врати и одговори: „Јебем ти твоје двоје деце!“, па онда довршава своје дело брзим темпом иако би стигао да ствар понови и на Дуканцу. И још безброј тога би храбрији и вештији човек видео.

Нашој нелогичности не треба се још згранавати. Не смећемо ми с ума величину те власти и према томе да се она иначе вез велике посматрачаве храбрости природно увидети мора. Писац лично то доказује, јер је и он то све видео и много још које чега што му моћи не

дозвољавају да опише. А ноге и руке у крви до чланака огрезле Кисића, Поповића, Новаку, Зуцлеру, Мелтерсу, Мандићу; Бауцалу, Мујићу, Алији Пашагићу, видели су многи и многи увек при њиховом изласку из мађарског павиљона. Тако су се најзад сви навикли да правилно протумаче свакодневни и сваконоћни обазрив позив немачки упућен поменути са напоменом кроз шапат: „Узми мотку“ што значи и где је зборно место. Шта више видели су поједини и писац да Богови мађарског павиљона најрадије пију пре „рада“ у њему са Немцима, па онда неописиво и мистериозно живахним кораком весело иду познатој згради,. Уосталом ваља знати је ли један полицајац кренуо тим мистичним живим и на све стране покретљивим маниром тела знајте трагедија је ту: неко се убија! Изузетак з том чине само Немци. Сигнал њихове интервенције јесте један до невероватности хладан, тих, сталожен и нарочито, нарочито успорен ход којим прате кога у мађарски павиљон (писац мисли да је ово специјално проучен манир уопште Гестапо-а) и он значи: смрт је ту – овај ће бити убијен!

Онда пак где мађарски павиљон не достигне да да своју реч претходи му друга мера, која снагу власти немачке ништа слабије репрезентује. „Егзицир“ и обавезно прво батинање новодошавших ауторитативно је њихов патент. И тај патент је, с обзиром на промишљеност и на укоченост гестаповска делатност на развијању и утемељивању СТРАХА, заиста немачка ствар. Немачка је нарочито ова друга, јер је сами они изводе. Кад њихова не би била, зар би они дозволили себи један труд који изнекује потребу да се новајлија удари најмање 25 батина или као писцу толико константних да је при томе шест пута падао у несвест падао па уз поливање кофама воде те подизање му свести и онда опет тучен? Никако! Али

њихова културна изграђеност и господство само у оваквим пословима мора риком својом да запне, нешто је за овакво што систематска стручност потребна!

Кад о овоме пишем писцу никако не силази с ума које га је и она и данас страховито збуњивало. А то је један потпуно озбиљан али сталожен израз лица који су Немци имали у логору. Они су одавали утисак чак и нама мученицима као све то што се дешава заиста тако потребно и у духу самог реда ствари и да друкчије не може бити. Њихова лица изражавала су израз пословних, самоубеђених и честитих људи који свој хлеб зарађују знојем лица свог. Отуда је свакако и њихов хитри и весели покрет увек носио неку млитавост чија је централа била у њиховом дебелом месу и увек донекле подбулим образима, што се иначе код свих Немаца среће, јер им увек у покрету покрет недостаје. Ту пословност и тај на лицима одражени природни ред који су на Сајмишту завели видели сте код њих и онда када стотине пред њим умиру под ударцима, и онда када они кроз двориште коњем лете а раја изнемогла пада, и онда када мотоциклом изводе чисто спортске вожње себе ради а полиција туче кога по гркљану, и онда када немачког команданта Ферстера капетана Метерс син из дечије пушке са оловним куглицама главе заробљеника нишани а они поред њега о неким стварима озбиљно разговарају. Ефекат те озбиљности и забринутости да се следује „природном“ реду ствари појачаван је био и њиховом стално задигнутом или погнутом главом која је размишљала нешто „дубоко, дубоко, дубоко“ као што то Немци умеју кад се прихвате решавања ослобођења целог света и просвећивања истог у духу њихове културе по рецептима вође. Толико су ето ценили све друге што није Немац!

Можда су они при томе имали да реше наређење Гестапо-а који на сваког заробљеника са упутном листом и карактеристикама назначеним тамо шаље на разноврсне начине обавештења, некад тако чудна да их ни карактеристика о писцу који је Гестапо у спроведеном акту дао у речи „Искрен“ подвучено је црвеном оловком а за коју му је у логору речено да се на Сајмишту награђује кад је на „прво“ тучење вођен у несвест пао, не може чудноватости стићи. Јер и то је размишљање потребно.

Али као што свуда изузетака има тако међу Немцима. Зулцер је на пример читава једна бура, олуја и појама у логору. То је човек од 24-25 г., учитељ по занимању и родом из Румуније, сада још у логору, средњег раста, који се преко лета увек у црним гаћицама са корбачем у руци креће и једним малим маузеровим револвером на опасачу с десне стране, врло необуздане природе. Време и простор Сајмишта испуњава његов од грмљавине јачи глас који се увек и свуда чује у повицима грома: „Пичка Стрина твоја, јебем мајка твоја српска, сагни се Пичка стринина, ап пичка стринина!“, и извијање тела му као гуме растегљивог док бије. Он стиже свуда, лети с једног краја на други, он је тамо где се запомаже и јауче до неба, он је тамо где се гробним сном мирује у мађарском павиљону, он је тамо где оркан „егзицира“ витла уз паклену ларму, дреку, вику и ломљаву, он је свуда без изузетка праћен тутњавом надчовечанског урлика и грома гласа свога. И, ако целим телом некад није негде његове очи зеленокестењасте краве и велике одсуствују баш нигде. То су очи каквих писац у животу није видео. Очи које бацају варку на објекат да док помамио лете, мртвачки стоје, очи које се упијају, навиру, навиру као поплава, свемоћне и празне на посматраног, очи које ричу

само једну реч: „пропасти и уништење хоћу! То су очи које и онога што о змијама ништа не зна јасној представи о кобри змији уче. Зулцерове очи слика су и позорница највише онога што би се могло замислити кад се у најтрагичнијем и најкатастрофалнијем случају представи масовни крик: ПРОПАСТ!!!

Мелтерс, родом из Вршца, бивши чиновник Југословенске народне банке, човек тридесетих година и кадафастог лица, лепушкаст и осредњег раста, зато ни за длаку не одступа од општег правила о Немцима, и није изузетак. Он је тих, спор, увек погнуте главе и стално размишља. Самоубеђен је, искуства логораша говоре да је најопаснији и зна се тачно да је мађарски павиљон углавном његов ресор. Подсећа на змију у парку која испод камена не спава и спрема се да из потаје отров свој излије на некога. Лек би једини сигурно против њега био никако се не сретати с њим зато што „познанике“ утамањује.

Ханс је исто такав.

И командант логора Форстер није изузетак. То је прави Прус. Хладан уз то зрео, биће својих педесетих година, стари партијски човек и невероватно круто дисциплинован. Ограничене интелигенције и упорно тврдоглав као што то само Прус може бити. Омањи је а јаког снажног састава. Непрекидно је са једним прутећем у рици, и када убија или туче замењује га мотком коју му позајмљују полицајци придржавајући његов прутећ. Човек је пун врлина и заслуга за партију, и једина му је мана што је не обазире се на могућности које је политичка ситуација давала побио превише Срба, те га је зато после четворомесечног његовог службовања на Сајмишту Гестапо сменио и због егоистичког пљачкања јеврејских ствари притворио.

Изузетак није ни Конрад, организатор полиције, наш Немац, по занимању предузимач. Кроз тишину и он се истакао као најгрознији целат на Сајмишту! Поред висине његовог стаса и безбројних побијених жртава његових нарочито је интересантан и због тога што и његове очи потпуно личе на Зулцерове.

VII

ЛИСТА И КРАКТЕРИСТИКЕ СРПСКИХ ФУНКЦИОНЕРА НА САЈМИШТУ

1.

1) Раде Кисић, војнодржавни мајстор-шлосер из Сарајева, командант логора. Мален а снажно развијен, необично окретан-права чигра, округла лика и претежно ломброзијевске изградње с обзиром на високо чело и косу која му почиње у виду једног језика готово од самих лећа да расте, и ово му даје невероватну сличност змијског глави. Око 35. г. стар. Број убијених његовом руком огроман је. Иначе је познат као стални иницијатор „егзицира“. На Сајмишту се обогатио. У соби је имао у зиду тајно скровиште са неколико килограма златних и бриљантних предмета, а многе је свакодневно износио негде у Земун и Београд помоћу везе коју је одржавао са Милутином Поповићем, отпуштеним из логора и запосленим за агента Гестапо-а у Београду.

Кисић је човек који је комунистичкој партији учинио незасенујуће услуге нарочито тиме што је успео сваког њеног члана да сачува у животу и без патњи, а после га уводио у радне транспорте и ослобађао логор. Још је командант логора али не више као заробљеник него као прави СС војник и униформисан је примао плату. У Београду се креће често и данас у цивилу.

2) Милутин Поповић, чиновник из Сарајева а родом из Црне Горе, тридесетогодишњак можда, заменик Кисића, поред осталог извршио је сам сва важнија убиства у мађарском павиљону, јер је важио као невероватно поверљив. У самом логору постао душевно растројен тако да је готово сваку ноћи бивао у бунилу, искакао из кревета и викао: „Ја сам командант!“ Пријавио се за агента Гестапо-а и примљен. Данас у Београду у униформи. Политички изграђен комуниста.

3) „Доктор“ Васо Љумовић из Косовске Митровице, лаборант по занимању, шеф болнице на Сајмишту, тридесет година стар, оснажан и јаке конструкције. Као сваки лекар увек у мантилу и невероватно проткан системом у души једног метафизичког лажова. Најуображенији и најгордији човек логора. Снажан и свемоћан као Немац. Раде Кисић мора с њим братски да живи! Учесник одбора комунистичког за решавање текућих питања и одузимање живота. Упућен за слободног радника у Немачку.

4) Миша Берберијан, судија из Косовске Митровице, врло лукав и подмукао, човек са шлифом и маниром елитнијег господина, стварни је шеф и диктатор комунистичке партије у логору. Главни саветник одбора поменутог. Човек од великог угледа и светитељских поштовања код „другова“. У логору још и данас свакако по вишем наређењу партије из Београда!

5) Синиша Катанић, апотекар из Чачка, вечито гладан човек и зато страховито прождрљив! Све одлуке одбора интелектуално је разлагао, за њих гласао и остваривао их у границама своје делатности. За смрт Ђуре Смедеревца и Мојсиловића носи са Лазом Дрковићем главну заслугу својим енергичним убеђењима партије да је обавезан. Извесна несигурност, и зато пре-

терана активност и ревност на уклањању четника, због тога што је неостварени члан комуне у логору био, јасно се запажала код њега. Још у логору.

6) Драго Спенчић, кантинер из Ниша најсвесније је из највећег ентузијазма члан комунистички у Земуну. У логору запослен као лични ордонанс немачког команданта и осталих Немаца. Често обавља задатке у мађарском павиљону, иначе био главни обавештајац за политичке кривице логораша, нарочито дражиноваца. Човек иначе коме није недостајало ништа што би се код најситуиранијих људи нашло. Главни магационер Чехословачког павиљона. Личност која је посигурно доказала Немцима своју оданост и поштење тачним уручивањем свог нађеног или одузетог злата и новца јеврејског и заробљеничког. Једини био у могућности да сва акта и најповерљивија Гестапоа чита и „друговима“ их доставља. Као позитиван упућен на слободан рад у Немачку.

7) Миша Сајдија, родом из Сарајева тридесетих година стар, висок, јако интеллигентан и баналан тип, био је такође цењени саветник „другова“. Обављао већу партије нарочито са осигуравајућом немачком стражом. Нажалост писац му је презиме заборавио. По решењу „одбора“ пријавио се за агента Гестапо-а и данас је у њиховој служби у Београду.

8) Неша берберин. Писац му је генералије заборавио. Лични фризер немачког команданта и осталих Немаца. „Шпицлов“ каквог писац досада није видео. У малокрвном и као пршута осушеном телашцу сабрао страховиту мржњу према националистима. Иначе и према својим „друговима“ познат као уображен до небеских размера. Код Немаца је свемоћан. У логору је још и данас и креће се увек у белом мантилу.

9) Вук Стојић, из Трнавe око Чачка, кафеџија.

Чудноватија игра природе од оне која се у њему деси-ла не постоји. Изразито висок и крупан човек, погурен као стреха, а полу риба и полу девојка. Танког гласића који само циличе. Кроз циликање болесно убеђен да је певач коме равни нема. И на свету му равна нема у ули-зичком духу и служитељској пузавој готовости према Немцима. Личност која је до последњег даха, и у Солу-ну, остала убеђена да су Немци добри људи. У логору је био шеф кухиње и за време његово извршено је тро-вање Босанаца. Земунски га логор никад заборавити неће због предлога који је дао да се људству не даје по 200 гр. хлеба него половина од тога а друга половина да се штеди због тешкоћа око довожења хлеба из Београ-да, који је уштеда довела до потпуног буђања и бацања, осталог хлеба, а и до масовних смрти услед једења тог хлеба. Стални извештач немачки о свему. Компликатор међусобних односа до хаоса. Циганских и просјачких склоности. Амбициозан као што то жена може бити. Духовно изграђени комуниста.

10) Сергије Компањец, руски јеверејин из Бео-града, студент технике. Мали а дебео као крофна. Инте-лигента врло. Циник грозан. У своје време је био лични секретар немачког команданта и био свемоћна личност у логору, па смењен и пребијен због сумње да је Јевре-јин, али је у Солуну ватрено наставио рат против на-ционалиста. Говори неколико језика изванредно. Глав-на му је заслуга у логору што је попут Стојића, нешто раније него онај, издејствовао код Немаца да се од по-ловине килограма следовања у хлебу сведе оброк само на 200 гр., сем за персоналне и „радне“ групе. Тврдица каквог ни Гогољ Пушкинов неизражава, ни Молиер, ни наш Поповићев Кирјања. Халаплив и одлично упућен у калоричне вредности хране. Предан радник за интересе

партије и при том јако истрајан и врло лукав и ненадмашан психолог.

11) Митрашиновић Раде, чиновник из Ужица, шеф магацина за исхрану реткост је од комунистичке изграђености.

12) Ђирило Поћ његов наследник и комуниста изграђени.

13) Два брата Васовића, старији шеф кројачнице а млађи шеф ташнерске радионице, родом из Чачка, ватрени су и јако конспиративни комунисти.⁸

14) Миша „Миш“ комуниста од угледа и шеф обућарнице, још је на Сајмишту.

15) Ратко Младеновић, металостругарски радник из Чачка, високо је сазидан комуниста и шеф хлебарнице.

16) Срба, трговац из Ужица, помоћник горњег, редак комунист.

17) Ива, родом из Далмације, матроз разних светских трговачких бродова, учесник у грађанском рату у Шпанији на страни комуниста, комуниста је али јако позитиван човек по души. У логору заменик шефа куvara а сада на раду у Трепчи.

18) Бора и Славко Папић, касапин по занимању, шефови месарнице елитно борбени комунистички духови нижег народног манира.

19) Мирко Стефановић, обалски радник из Ваљева, шеф првог павиљона старачког и дечијег, јесте човек који је крволочан превазишао Сашу Ђерџинског. Нарочити миљеник Зуцлеров и најистакнутији непријатељ четников. Ни једно убијање или батинање ових није извршено без њега, јер су тада Немци и Раде Ки-

8 Аутор пише о браћи Драгутину и Витомиру Васовић који су били део чачанске групе доведене у логор у мају 1942.

сић нарочито тражили, а и остали „другови“. Зуцлерове симпатије стекао је помором деце и распскавањем њихових глава о бетон бацањем са трећег спрата „Бокса“. Стар око 30 или више година. Средњег раста и јако развијен. Грубих црта лица. Отишао на рад у Трепчу и још се тамо налази.

20) Драган Лазић, шлосер из Сарајева. Комунист. Шеф шлосераја. Отишао за Немачку као слободан радник.

21) Божа „форверц“ (име добио у партизанским борбама) родом је из Чачка. Вођа свих радова у логору. Сличан Мирку у односу на четнике.

22) Мирољуб Гатанић, тишлер из Београда, опасан комуниста, хапшен је масу пута пре рата од специјалне полиције као такав. На Сајмишту био шеф тишлераја.

23) Браћа Спасојевић, Милан и Илија, тишлери. Младићи од 22-25 г. одлични су сарадници Галантићеви, и осталих „другова“.

24) Душан Илић, машиновођа из Лајковца, шеф дезинфектора, био је командир партизанске чете и заменик команданта батаљона партизанског одреда.

25) Славко Олујић, ливничар из Дубровника, прво комуниста, па Усташа, па комуниста. Полу риба полу човек. Дрекавац и цикавац по природи, заменик је Илићев.

26) Коста Милетић, студент права из Крагујевца елитни комуниста, истакао се нарочито у Солунском концентрационом логору за добро партије. У Земуну био вођа рада.

27) Стеван Кенџић, лакирерски радник родом из Лике, радио у Србији у Смедеревској паланци и Младеновцу, политички је комесар. Шеф је био фарбарских

радова на грађевинама Сајмишта. Најенергичнија личност коју је комунистичко васпитање могло створити. Човек велике главе и округле као Туљан. Носа толико малог, да му личи као израштај шестог прста код неких. Проваљена врећа од прождрљивости и нечувени себичњак. Тумач немачког језика. Очица јако ситних и увек плачно мигавих и жмигавих. Печен човек у манирима партије: конфидент одличан, пун парола, оговарало, пожељник „великог и правог другарства и искреног“ вечито ниским задовољан. Кукавица каквих мало има. У суштини јако глуп и неинтелигентан. Међутим темелито убеђен у своје изванредне способности. За непријатеља свога опасан јер хладно стоји на становишту да најбољег супарника треба најпре убити!

28) Сви остали: занатлије и припадници разних поменутих и сличних одељења које писац не може поименично да наведе били су такође без изузетка комунисти.

2.

1) Адем из Босне, стар од прилике 27 година. Висок и развијен необично. Касније пошто га је нога „наздро“ заболела и отишао у Београдски болницу на лечење (толико је о овој господи обраћена пажња) остао је врло нежног здравља и сакат. Страх и трепет свега што је Српско. Са још неколицином главни извршилац „ковачких“ убистава. Број убијених Срба његовом руком креће се преко цифре од 800. Најбољи руковалац мотком. Специјално његов патент при убијању био је да жртву свом снагом прво удари попречке по грудима. Најомиљенији човек немачког команданта: Пуштен на слободу. И делом и речју радио за комунисте и тврдио да је комунист! Презиме му је писац заборавио, али је толико по имену познат да су у том погледу на Сајми-

шту са Богом такмичити може.

2) Абдулкадир Мујкић, зуботехничар из Бјељине. У логору био шеф полиције. Његова личност представља како телесно тако и душевно прави монструм. Лик потпуно сличног Франкенштајну и стаса исто тако. Полуђосав. Врло интеллигентан. Био у домобранској Хрватској војсци па ухапшен због лиферовања оружја комунистима навелико. Убио својом руком преко 600 Срба у логору. Све што носи име Србина његов је непријатељ, сем комуниста. Над старцима и децом босанском чинио највећа зверства. Немце подбадао да на православне свештенике пуштају чопоре полицијских паса који су их онда заиста пред нашим очима растрзали. Писац га је лично кришом пратио и водио рачуна о његовим зверствима. Самог писца малтретирао, тукао и једном чак повео у мађарски павиљон. У убиству Мојсиловића главну извршну функцију примио на себе и одрадио је до најразноврснијих танчина у садизму. Писац га је обе те ноћи, док је Мојсиловић тучен, сакривен у бурету посматрао. Првенствено је овога тукао по глави. Онда му је у седећем ставу раширивао ноге и врхом мотке са најузвитланијим замахом, као кад се вилама сено на пласт дене, тако рећи забадао сву стотинама пута у полне органе нарочито у том месту, онда у стомак и бубреге. Мотку му је сјуривао још кроз уста у гркљан. Комунисти су нарочито позвали да ово убиство изведе. Међу стручњацима у батинању познат као најискуснији, најутанчанији и најстрожији. Кад год су комунисти имали кога значајнијег четника да муче он је у првом реду позиван са Мирком Стефановићем. Генијалних и највећих способности које је писац до-сад срео за конфидирање и шпијунажу. Хладан увек као најхладнија стена. Никад збуњен. Увек свестан да на крају на повр-

шину избити мора. Интелигентно обрадио за себе психологију Немаца. И толико правилно пред њима насту- па да му се у том погледу ретко раван наћи може. Када је касније у Солуну писац дошао у ситуацију да може судити доживео је овај овако своје постављење. Будући гоњен непрекидно од националиста тумача и вођа рада, као и остали Турци логорски, имао је толико храбрости и математичког уверења о познавању Немаца па је оп- тужио једног тумача да га тај гони и ради му о глави за- то што се сви муслимани под његовим водством јавили добровољно за немачку војску. Међутим после губитка у том дуелу са писцем пред Немцима дошао је код писца и река му ово: „Против тебе никад нисам имао ништа и живот би свој за тебе дао. Ствар Ристићева (туженог тумача) остаје даље за мене на снази, иако је он тебе преварио о суштини њеној. Но сада сам дошао код тебе и да ти као стварни пријатељ да ме је мало час М. (најне- моралнија особа Солунског логора и зато велики про- блем српске националистичке управе за обезбеђење од њега) наговарао да упутим тајно једно писмо Мелтерсу и Зуцлеру у Земун и изложим му како овде ствари стоје. При том, да би ме придобио за ту ствар, посетио ме на то да сам ја у своје време био најмоћнији човек код ове двојице. Ја сам га гнусно одбио. Ето шта ти тај човек ми- сли!“ прави смисао овог обавештења лежао је у двома сасвим другим стварима. Да писац прво схвати шта чи- ни кад се са њим у коштац хвата а зна ко је иза његових леђа, и напушта свој став непријатељски према њему, и друго да таквим контузовањем писац, као и забавља- њем његове пажње око М. добије утрвену позицију за потпуни успех писма које је он заиста лично спремао да пошаље онима и после посла! Какве генијалности! Ко- лико је изграђен и одлучан непријатељ!

Мујкића гледати кад кога туче значи преживљавати стравично умирање и језу. Он се посве пословно и озбиљно раскорачи у правилан положај и заузме најпоузданији став на ногама. Затим се потпуно природно испрси. Батине су му онда тако одмерене да одаје систем до танчина као најпозитивнији проучен. Он је толико искусан у том погледу да се не залеће без залета, не замахује без замаха, не спушта руку ни раније ни касније него што је то заиста најбоље. Батинаштво његово јесте најпрецизније израђено и одговара му у потпуности жељама душманским. Франкенштајн од главе до пете! Комуниста овејани по његовим исказима, и заиста им помагао колико год је могао. Остао у Солуну.

3) Алија Пашлагих, наредник Југословенске војске, после рата командир партизанске чете. Најпознатији у логору на Сајмишту међу „ковачима“ и оним дао то име. Највећа симпатија Конрадова, организатора полиције. После Мујкића он постао шеф полиције. Немци су га волели као какво мезимче. Сигурно прво због тога што је био прилично лепушкаст и друго што је прослављен био за своје последње батине ударене по већ убијеном, која су звали по његовим речима „батина за Алију“ и којој су се Немци мили смејали. Он је један изванредан егземплар за проучавање злочиначке психологије коју господство и богатство са разнежношћу и размаженим навикама тела ствара! Од куће страховито богат, син Бега, без искуства у тегобама животним, прихватио се лако злочина и избегао патње телесне које глад и батине стварају. Зарад komodитета свог чинио је све. Убио је преко 600 Срба својом руком на Сајмишту, а у Солуну стигао да батинама убије још четворицу. Организовао у Солуну као полицајац убијање писца и овај се је чудом Божијим спасао. Иначе познат му је процес истраге

по извршеној крађи командантове шунке на Сајмишту. Тада је добио поверење да истрагу својим методама изведе до краја. Све је заробљенике држао у ставу мирно до шест часова изјутра до 13 поподне са упртим очима у сунце. Кривца је нашао у једном циганину кога су Немци на сред круга пред целим људством батинама убили. Касније Пашагић је пронашао у брду лешева циганина леш и потпуно га масакрирао са намером да Немцима покаже колико је онтолоши против крађе. Неустрашив иначе. Сада још у Солуну.

4) Ибрахим Чајдић, металски електричар радник из Зенице, звани Ибро. Ухапшен од усташа као комуниста онижи и мало погрбљен човек. Лица црномањаста. Стопа врло ситна и увек носи малу ципелу и луксузну. Стално је у громби капуту тегетне боје и зими и лети са коланом преко појаса! Очију врло великих и јако заклоњених испод већа. Увек мало крвавих или осветљених као при пријаном стању. Избријан изванредно. Главе без изузетка погнуте и увек истински најозбиљнији и најсудбоносније размишља. Преко дана је обавезно маркар на пет минута са сваким муслиманом посебице у разговору. У Земуну прво био шеф водовода, а затим шеф купатила, по повратку са острва на Дунаву. Човек са најразгранатијим жбирским апаратом који га хвали као доброг. Муслимани ретко кад о њему говоре, и то се запажа! Комунисти међутим сматрају га за врло поузданог свог човека и најрадије желе да њему кухињу повере, што су тек у Солуну успели. Он дужност шефа кухиње обавља изванредно „Другови“ су обавезно сити а и сви муслимани, јер он тврди да су они „другови“. Његов мудрујући наступу је сугестиван а његова велика склоност за тучама обезбеђује му сигурно усвајање наступа.

У суштини прави је Турчин и бег и паша. Мрзи све српско и хришћанско исконском мржњом. Абдулах Хамид ситница је према његовим инстинктима за уживање. Он само мисли о мерајама и говори. Њему добри певачи морају да певају песме: „Босно моја“...пусти севдак кад падне на механе распеване!“ он воли месо пржено, он хоће хлеб пржен, он не мрзи гулаш, он не мрзи вино, вини најмање. Али изнад свега воли жену или замену за њу. Зато је једини спроводач педерства. У Земуну у купатилу на пару што разгаљује окупља остале муслимане лепушкасте младиће, а у Солун троје српске деце од 13 година толико воли да би радо хтео ослободити их смрада, бува и вашака општих соба, и уступити им на спавање код себе. Он у Солуну седи стално на Балкону зграде где су полицијске и његове просторије и посигурно преживљава нешто чему се он код својих предака и мерајам диви. Он прича најпогрдније, најблудније и „најмасније“ приче и вицeve и људе који ово воле око себе искупља. Он поред своје најгрозније мржње према хришћанској вери не налази ништа срамније ни њему прикладније, кад хоће да јој се нарута, него да на алуминијумском крстићу Борислава Вучетића нацрта мушки полни орган! Он писца у Бањичком логору у Београду треска о земљу кад је имао 25 кг. у тежини, стаје му ногом на гушу и прети као најстрашнијом казном да ће над његовом поповском стражњицом извршити полни сношај. Он тврди да тада да ће над сваким попом то учинити.

Ибра дубоко само мисли о Турској. Цени и истиче како по мудрости могуће уздизање на првом месту стоји турски став данас, јер „зеза“ Енглеze и Немце и Русе. Диви се будућем турском царству над светом усхићен и фанатично одан Мухамеду. Писац радо хоће,

тако у Солуну, да прича с висина муслиманске вере и њихових обичаја. Незабравља овде да је православна њихова врло близу, док католичку не цени! И као што рекосмо, свакако ће то бити, при сваком састајању са својом верском браћом ове тезе им излаже! Зато радо забравља на просипање читавих казана јела која слеђују истим тим војницима Србима, што их је он као шеф кухиње чинио уз повике: „Даји мени духана и кахве, а њима ти јеби матер!“, или: „Ево Вама Србима босански грб уместо јела!“

Ибрахим Чајић, баца једну значајну перспективу са својим европскоцивилизованим спољним изгледом на тврђење неких да се они у својим фанатичним турским схватањима изменити могу! Још у Солуну.

5) Смајо, гостионичар из Сарајева. Поред осталог реченог већ за њега и титулу му шефа куvara на Сајмишту, вредно је истаћи да једну мисао најрадије гаји од свих осталих: педерастичку организовати што боље. Комунисти га зову чика Смајо. Отишао је као исправан у Немачку на слободан рад.

6) Алиагић Хасан и Азис Абдурахман ухапшени су од СС трупа као припадници црне усташке легије, који су и сами Немце згрозили тиме што су обављали полни сношај над њиховом руком заклатим српским женама и девојчицама. Комунисти с њима веле да су припрости али врло добри „другари“. Остали су у Солуну.

Турци су у логору у ствари били најпааметнији. Нису били ни националисти, ни комунисти, у што су црвени шупоглавци дубоко веровали. Они су били само Турци, а владали су увек кроз комунизам. Ибро им је био духовни вођа и прави хоџа. Ни једна од њих није умро нити батине добио. Кад је писац у Солуну створио

за себе позицију да може одлучивати многим појавама у логору они су му сви одреда нудили своје услуге и говорили против комунизма. Ту су предњачили Мујкић, Алија и Ибро. Тадашњи командант Солунског логора г. Исидор Радовановић који се налази у Недићевим редовима о томе би могао још више и детаљније да сведочи.

3

1) Павле Новак, ваздухопловни потпоручник, заменик команданта четничког одреда Косте Пећанца код Краљева, родом је Чех. Служио само Немце и убијао у мађарском павиљону. Снагу комуниста је познавао и нигде им ни на жуљ није наступао. Толико је сервилан био да је своју групу четника којих је било 50 углавном батинама сам потаманио. Писца је гонио и тукао.

2) Борислав Мандић, новинар, правник и родом из Осека, по његовом причању, у логору је био командант павиљона бр. 3 Водио нарочито рачуна о скупљању изнемоглих, полумртвих, дизентеричних логораша и сам их са Новаком у мађарском павиљону убијао. Писца је, иако је био са њим под истрагом у Гестапо-у и једној соби делио заједно добро и зло, нарочито тукао, па ми онда на изражено чуђење поверио да су Немци наредили убијање пишчево.

3) Стаменковић Вујисић, хармоникаш и четник Павла Новака, у логору полицајац, био је скуп негавинитета, разбојништва, грамзивости и сервилности какав може бити човек из дна друштва петог сталежа!

4) Милан „Ваљевац“, агент Гестапо-а у Чачку, побио је на стотине батинаша. Његова карактеристика јесте најбрижније изражена најјаче подвученом речју КРВНИК!

VIII

Логор Гестапо-а на Сајмишту јесте логор политичких криваца за које Гестапо или није ништа утврдио, или није добио довољно података из истраге да би их могао казнити смрћу, или таквих који су били жртва кажњеничких експедиција немачких и хрватских, или пак таквих који су својим саслушањем и признањем омогућили велике провале, Гестапо-у. Зато се у њему није смео уопште никакав пуцањ чути. Једини изузеци за ове случајеве били су случај четника „кртице“, осамнаестогодишњег дечака из околине Краљева, из Новакове групе, који је због украђене стражарске масти тучен на смрт у павиљону бр. 3 на црном камену и добио преко триста батина не погубивши свест, због чега га је Зулцер из револвера убио; случај инжењера Обрадовића Боже кога је из истих разлога у мађарском павиљону Малтерс на крају пиштољем убио; случајеви теревенчења ноћног са комунистима. Иначе сви смртни случајеви настали су од мотке или мањева дрвених и прокњиже-ни су као од болести у карантину настали!

САДРЖАЈ

Реч уредника	5
ПРИХВАТНИ ЛОГОР ЗЕМУН (ANHYTELAGER SEMLIN)	9
1.1. Изградња и функција Београдско сајмишта у међуратном периоду.....	11
1.2. Окупација Краљевине Југославије.....	12
1.3. Категорије нацистичких логора.....	15
1.4. Репресија окупатора у окупираној Србији.....	18
1.5. Формирање логора на Сајмишту и његова улога.....	21
1.6. Команда логора.....	24
1.7. Домаћа управа.....	27
1.8. Организовање заточеника	30
1.9. Репресија	32
1.10. Један дан у логору.....	35
1.11. Принудни рад.....	37
1.12. Животни услови.....	38

1.13. Упућивање у друге логоре.....	45
1.14. О партизанском извору.....	47
1.15. О равногорском извору.....	51
Извори и литература	53
СВЕДОЧЕЊА	57
2.1. О logoru na sajmištu	59
2.2. ПАРТИЈА КОМУНИСТИЧКА И НАЦИО- НАЛСОЦИЈАЛИСТИЧКА У СРПСКИМ ЗАРО- БЉЕНИЧКИМ ЛОГОРИМА	133

Издавач

Музеј жртава геноцида, Београд
Београд, Трг Николе Пашића 11/III
телефон : +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Библиотека

Сведочанства
Књига 6

За издавача

др Вељко Ђурић Мишина

Рецензенти

Ненад Антонијевић
др Милутин Живковић
др Немања Девић

Редактура

Петар Б. Поповић

Лектура и коректура

Драгана Јовановић

Графичка обрада и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

150

ISBN 978-86-86831-78-1

Copyright © by Музеј жртава геноцида

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.819.5(497.13+497.15)''1941/1944''
341.322.5(497.13+497.15)''1941/1944''(093.2)

РИСТАНОВИЋ, Раде, 1983-

Логор на Сајмишту : сведочења двојице заточеника / Раде Ристановић. - Београд : Музеј жртава геноцида, 2021 (Горњи Милановац : Графопринт). - 201 стр. : илустр. ; 21 см. - (Библиотека Сведочанства / [Музеј жртава геноцида] ; књ. 6)

Текст ћир. и лат. - Тираж 150. - Стр. 5-8: Реч уредника / [Вељко Ђурић Мишина]. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 53-56.

ISBN 978-86-86831-78-1

а) Старо сајмиште (концентрациони логор) (Београд) -- 1941-1944 б) Жртве рата -- Старо сајмиште (концентрациони логор) -- 1941-1944 -- Историјска грађа

COBISS.SR-ID 38231049